

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ  
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА  
АРТМЕНЕДЖМЕНТУ  
КАФЕДРА АРТМЕНЕДЖМЕНТУ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

на тему:

**АРТЕФАКТНІ ДОКУМЕНТИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНИХ  
ПОТРЕБ КОРИСТУВАЧІВ**

Виконав:

здобувач IV курсу,

група БІС-51-22

спеціальності 029 «Інформаційна,  
бібліотечна та архівна справа»

**Кива Володимир Миколайович**

Науковий керівник:

доктор історичних наук, старший дослідник,  
професор кафедри артменеджменту та  
інформаційних технологій

**Кашеварова Наталія Григорівна**

Рецензент:

кандидатка філософських наук, доцентка,  
завідувачка кафедри гуманітарних  
дисциплін КМАЕЦМ

**Малинка Юлія Григорівна**

Допущено до захисту:

протокол засідання кафедри

№\_\_ від \_\_ травня 2026 р.

завідувач кафедри артменеджменту

та інформаційних технологій

\_\_\_\_\_ Вікторія ДОБРОВОЛЬСЬКА

Київ – 2026

## АНОТАЦІЯ

**Кива В.М. Артефактні документи в забезпеченні інформаційних потреб користувачів. – Кваліфікаційна робота.**

**Об'єктом дослідження** є артефактні документи.

**Предметом дослідження** є інформаційні потреби користувачів артефактної документації.

**Метою дипломної роботи** є визначення основних напрямів використання артефактних документів для задоволення інформаційних потреб користувачів, а також розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення сучасної системи роботи з артефактними документами в Україні.

Дипломну роботу присвячено комплексному дослідженню артефактних документів як важливого складника історико-культурної спадщини України та джерела задоволення інформаційних потреб користувачів. Актуальність теми зумовлена значною історичною, художньою та культурологічною цінністю рідкісних видань, стародруків і манускриптів, а також необхідністю оптимізації нормативно-правових та класифікаційних підходів до роботи з ними в сучасних інформаційних установах. У роботі простежено еволюцію рукописної книги та книжкової справи в Україні від доби Київської Русі до початку книгодрукування.

Для досягнення мети уточнено понятійно-термінологічний апарат, проаналізовано історію та методологію дослідження артефактів, охарактеризовано стан нормативно-правового регулювання, систематизовано відомості про локацію колекцій стародруків в інфоустановах України. Виявлено ключові недоліки в організації роботи з рідкісними фондами та запропоновано шляхи їх усунення.

**Ключові слова:** артефактні документи, рукописна книга, манускрипти, стародруки, інформаційні установи, інформаційні потреби користувачів, книгописання.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                           |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                                                                                                                | 4  |
| РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРТЕФАКТНИХ ДОКУМЕНТІВ.....                                                                   | 8  |
| 1.1. Понятійно-термінологічний апарат дослідження: «артефакт», «артефактний документ», «інформаційна потреба».....                        | 8  |
| 1.2. Історія вивчення та використання артефактних документів.....                                                                         | 10 |
| 1.3. Основні підходи, принципи та методи дослідження артефактних документів у процесі забезпечення інформаційних потреб користувачів..... | 31 |
| Висновки до розділу 1.....                                                                                                                | 39 |
| РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ АРТЕФАКТНИХ ДОКУМЕНТІВ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ .....                                                               | 40 |
| 2.1. Класифікація артефактних документів у системі задоволення інформаційних потреб користувачів.....                                     | 40 |
| 2.2. Нормативно-правові засади діяльності з артефактними документами.....                                                                 | 45 |
| 2.3. Колекції артефактних документів у бібліотеках України: формування, облік та інформаційне розкриття.....                              | 50 |
| Висновки до розділу 2.....                                                                                                                | 60 |
| РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ АРТЕФАКТНИХ ДОКУМЕНТІВ У ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ.....                                            | 61 |
| 3.1. Практика використання артефактних документів у Національній історичній бібліотеці України.....                                       | 61 |
| 3.2. Напрями вдосконалення механізмів роботи з артефактними документами в Національній історичній бібліотеці України.....                 | 70 |
| Висновки до розділу 3.....                                                                                                                | 73 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                                             | 75 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....                                                                                                           | 79 |
| ДОДАТКИ.....                                                                                                                              | 82 |

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Україна має багатовікову історію, що знайшла відображення у фондах архівних, бібліотечних та музейних установ, де зосереджено пам'ятки регіонального, загальнодержавного й світового значення. Значну частину цих зібрань становлять сотні тисяч архівних документів, першодруків, стародруків, а також інших рідкісних і цінних видань.

Актуальність теми бакалаврської роботи зумовлена важливою роллю артефактних документів у суспільному житті. Саме вони є джерелом пізнання історії держави, її культурного та духовного розвитку, героїчного минулого, особливостей повсякденного життя населення, етичних норм взаємин між суспільством і владою, а також між окремими індивідами. Артефактні документи дають змогу простежити еволюцію писемної культури та становлення письмового мовлення. Вони мають не лише інформаційну, а й виразну соціально-культурну цінність. Визначальною ознакою артефактного документа є його особлива історична, художня та культурологічна значущість.

Специфіка артефактних документів полягає в тому, що значна їх частина створена на нетипових матеріальних носіях – пергаменті, бересті, шовку тощо, вирізняється нестандартними формами, художнім оформленням, ілюстраціями, орнаментацією, а іноді й оздобленням коштовними металами та камінням. Особливе місце серед таких пам'яток посідають рукописні книги (манускрипти) – пам'ятки давнього та середньовічного походження, тексти й зображення яких виконано вручну.

Поява найдавніших рукописних книг на українських землях пов'язана з періодом Київської Русі та запровадженням християнства. У першій половині XI століття за ініціативи князя Ярослава Мудрого при Софіївському соборі було створено скрипторій, забезпечений бібліотекою, досвідченими переписувачами та художниками. Саме в цьому осередку були створені такі визначні пам'ятки, як

Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.) та Ізборники Святослава (1073 і 1076 рр.). Активна книжкова діяльність здійснювалася також у Києво-Печерській лаврі.

У XII–XIV століттях важливими центрами книгописання стали монастирі Галицько-Волинського князівства, звідки походить низка цінних рукописів, зокрема Христинопольський Апостол, Бучацьке та Добрилове Євангелія, Холмське Євангеліє, Бесіди Григорія Двоєслова та інші пам'ятки. До київського книжкового осередку належить і Київський Псалтир 1397 року – одна з найвизначніших пам'яток рукописного мистецтва, оздоблена численними мініатюрами високого художнього рівня.

Новий етап розвитку рукописної книги в Україні пов'язаний із поширенням у XV столітті паперу як більш доступного матеріалу письма. Це сприяло розширенню книжкової справи та збільшенню кількості рукописних пам'яток, яких збереглося значно більше, ніж за попередні століття. У цей період активізувалися традиційні осередки книгописання та виникли нові, зокрема на Закарпатті та в Галичині. Спочатку папір імпортувався з країн Західної Європи, переважно з Німеччини, однак уже в першій половині XVI століття його виробництво було започатковане на території України. Водночас перші друковані пам'ятки українського походження пов'язані з діяльністю Івана Федорова в Острозькій друкарні.

Проблематиці вивчення артефактних документів присвячені праці багатьох українських і зарубіжних учених, серед яких І. Франко, І. Огієнко, О. Шахматов, В. Істрін, М. Грушевський, М. Максимович та інші. Важливий внесок у розвиток текстологічних досліджень на початку XX століття зробив академік В. Перетц та його наукова школа. Подальший розвиток цієї проблематики здійснювали М. Сиваченко, М. Коцюбинська, В. Бородін, В. Смілянська, М. Гнатюк, Г. Бурлака, Л. Мірошниченко та ін.

Проблемна ситуація дослідження полягає в тому, що в наявних наукових і нормативно-правових напрацюваннях низка питань, пов'язаних із класифікацією

артефактних документів та організацією роботи з ними, залишається недостатньо чітко визначеною.

**Метою бакалаврської роботи** є визначення основних напрямів використання артефактних документів для задоволення інформаційних потреб користувачів, а також розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення сучасної системи роботи з артефактними документами в Україні.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- уточнити основні поняття дослідження;
- проаналізувати історію вивчення та використання артефактних документів;
- визначити методологічні підходи, принципи й методи їх наукового дослідження;
- охарактеризувати стан нормативно-правового регулювання роботи з артефактними документами;
- дослідити класифікаційні підходи до артефактів;
- систематизувати відомості про місцезнаходження колекцій стародруків і рідкісних видань в інформаційних установах України;
- виявити основні недоліки в організації роботи з артефактними документами;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення цієї діяльності.

**Об'єктом дослідження** є артефактні документи.

**Предметом дослідження** є інформаційні потреби користувачів артефактної документації.

**Практичне значення** результатів бакалаврської роботи полягає в можливості їх використання в діяльності бібліотек, архівів та інших інформаційних установ, що здійснюють зберігання й використання артефактних документів. Сформульовані рекомендації можуть бути застосовані для оптимізації процесів обліку, систематизації, інформаційного розкриття та популяризації артефактних документів. Матеріали дослідження також можуть

використовуватися в навчальному процесі закладів вищої освіти культурологічного та інформаційного профілю, зокрема під час викладання дисциплін, пов'язаних з документознавством, бібліотекознавством і соціальними комунікаціями.

**Структура роботи** обумовлена логікою розкриття теми, метою та завданнями дослідження. Кваліфікаційна бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 82 сторінки. Список використаних джерел охоплює 35 позицій.

## РОЗДІЛ 1.

### МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРТЕФАКТНИХ ДОКУМЕНТІВ

#### **1.1. Понятійно-термінологічний апарат дослідження: «артефакт», «артефактний документ», «інформаційна потреба»**

Цінність документа, його виняткове історичне, художнє та культурологічне значення становлять ключову ознаку, за якою його можна віднести до артефактних. Це не лише джерело відомостей, а насамперед документ із особливою соціально-культурною вагою.

Артефакти характеризуються низкою властивостей та атрибутів: типом (текст, аудіо, відео, зображення), датою створення, авторством, розміром, а також актуальністю на певний момент часу. Вони можуть бути створені й опрацьовані, проте залишаються статичними та незмінними; будь-яке втручання фактично призводить до появи нового артефакта на основі попереднього.

За Ю. Палехою, артефакт – це поняття, що по-різному репрезентує внутрішню форму латинського слова: «документ», який має особливу соціально-культурну цінність. До артефактів належать створені людиною речі, породжені нею ідеї, винайдені та застосовані засоби й способи діяльності. Аналізуючи поняття «артефакт» у різних галузях знань, ми звернулися до праць фахівців відповідних напрямів [22].

О. Павлова наголошує, що в культурі принципи походження артефактів як явищ, створених людиною, перебувають поза самими цими явищами – у свідомості того, хто їх проєктує та продукує [20].

Ю. Палеха зазначає, що артефактні документи зазвичай вирізняються високим рівнем оформлення, значною кількістю ілюстрацій, нестандартною, у більшості випадків, палітуркою. Для відтворення пам'яток часто застосовується факсимільне видання [22].



Водночас таке визначення доречне переважно щодо давнього етапу розвитку документних матеріалів.

Таким чином, поняття «артефакт» має міждисциплінарний характер і в різних науках трактується по-різному.

Застосування принципів динаміки інформаційних артефактів управління сприяє систематизації та частковому вирішенню пов'язаних із ними проблемних аспектів.

Розглянемо також категорію «інформаційні потреби» як різновид нематеріальних потреб. Зокрема, А. Паніна трактує «інформаційну потребу» як потребу особистості в інформації, першопричиною якої є дефіцит знань [21].

З огляду на це, інформаційні потреби зумовлюються не лише специфікою завдань, що підлягають розв'язанню, а й психологічними, освітніми та іншими індивідуальними характеристиками суб'єкта прийняття рішень. Відповідно, вони виникають у ситуаціях, коли досягнення поставленої мети в професійній діяльності чи повсякденній практиці є неможливим без залучення додаткової інформації.

Узагальнюючи результати аналізу, визначаємо «інформаційну потребу» як потребу людини в інформації, необхідній для здійснення певного виду діяльності.

Отже, у межах даного дослідження під «артефактними документами» розуміємо документи, що мають особливу соціокультурну цінність, не властиву документам у цілому, а під «інформаційними потребами» – потреби, що виникають у разі неможливості досягнення мети без використання додаткової інформації в процесі професійної або соціально-побутової діяльності.

## 1.2. Історія вивчення та використання артефактних документів

Дослідження особливостей діловодства минулих епох вимагає від науковця ґрунтовних знань, зокрема у правовій сфері, у галузі історичної мови та правопису, а також практичних умінь аналізу матеріальних характеристик документа – зокрема чорнил і паперу. Така діяльність потребує належної підготовки та тривалого практичного досвіду, необхідного для коректної атрибуції документів.

Вивчаючи історію архівного документа, важливо не лише встановити його формальні ознаки, а й реконструювати обставини створення, а також зрозуміти мотивацію осіб, причетних до його укладання. Недарма дослідник у галузі книгознавства Микола Лисовський наголошував, що найбільш ефективним є міждисциплінарний підхід, за якого до аналізу рукописних і друкованих джерел залучаються фахівці з історії, юриспруденції та технології паперового виробництва.

Особливої ваги набуває перевірка автентичності тексту та його цілісності, оскільки документи могли існувати у формі оригіналу, копії або засвідченої копії, а також нерідко піддавалися фальсифікації.

Найдавніші рукописні книги на території України з'явилися в добу Київської Русі після запровадження християнства. У першій половині XI століття князь Ярослав Мудрий заснував при Софійському соборі скрипторій – спеціалізовану майстерню для переписування книг, що функціонувала за наявності значної бібліотеки та за участі підготовлених писарів і художників.

Саме звідси вийшли найдавніші рукописні пам'ятки: Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.), Ізборники Святослава (1073 і 1076 рр.). Книжна справа в цей час була добре налагоджена і в Києво-Печерській лаврі. У XII–XIV ст. важливими центрами книгописання стають монастирі Галицько-Волинського князівства (звідси, ймовірно, походять Христинопольський Апостол, XII ст.; Бучацьке Євангеліє, XII–XIII ст.; Добрилове Євангеліє, 1164 р.; Холмщини

Євангеліє (Холмське Євангеліє), кінець XIII ст.; Бесіди Григорія Двоєслова, друга половина XIII ст.; Євсієве Євангеліє, 1283 р.), а також Чернігівського, Новгород-Сіверського, Переяславського князівств (пам'ятки не збереглися).

Щодо монографії Київського літопису то можна зазначити, що вона присвячена вивченню мови і стилю Київському літописі – історичного та літературного пам'ятника XII ст. Виявляються і аналізуються його складові частини, визначаються джерела. Такий підхід до вивчення літописного мови конкретизує уявлення про невідомих давньоруських письменників XII ст., що володіли нормами давньоруської мови, про редактора і упорядника пам'ятника, внісши в нього елементи книжкової мови. Матеріали дослідження можуть бути використані для вирішення проблеми функціонального співвідношення місцевої давньоруської і спорідненої, але привнесеної ззовні старослов'янської мови [31].

Автору збірки українських грамот Володимирі Розову через обставини воєнного часу не дозволили видати збірку у тому вигляді в якому вона була задумана. Минуло багато років доки I-й том «Українських грамот» зміг побачити світ у серії видань Української Академії Наук, що постановила видрукувати наступні томи, з текстами грамот XV–XVI ст. [28].

Поетичний переспів визначної пам'ятки української літератури «Слово про Ігорів похід», що має однойменну назву, обґрунтовано вважається однією з найкращих поем Івана Огієнка. Цей твір було створено в один із найскладніших періодів його життя: у липні 1944 року, після перенесення бойових дій на території Холмщини та Підляшшя, митрополит Іларіон разом із частиною українського духовенства був змушений евакуюватися спочатку до Кельце, а згодом – до Словаччини та Австрії.

Перебуваючи в одному з монастирів поблизу Відня, він розпочав ґрунтовне дослідження цього унікального літературного твору.

Не повторюючи поетичних і смислових знахідок своїх попередників, Іван Огієнко, ретельно вивчивши існуючі редакції видань пам'ятки, сміливо пропонує свою версію поетичного перекладу [16].

Переосмислюючи історію раннього українського книжництва, варто відзначити стійку тенденцію, що з часом лише посилювалася: значна частина рукописних пам'яток, створених на теренах давньої України-Русі, невдовзі вивозилася переважно у північному напрямку й більше не поверталася.

Надалі ці твори поширювалися шляхом переписування, при цьому їхній зміст адаптувався до місцевих мовних норм, що зумовлювало поступове віддалення від первісного варіанту. Унаслідок втрати оригіналів київського походження, які містили виразні ознаки тодішньої української мови, такі пам'ятки з часом починали сприйматися як надбання іншого народу.

Водночас навіть за цих обставин із текстів протягом століть не вдалося усунути їхньої основоположної сутності: української мовної специфіки, авторської індивідуальності, стилістичних особливостей, а також ідейно-тематичного ядра, сформованого на ґрунті національних культурних традицій.

Переконливою ілюстрацією до сказаного вище слугує вершинний твір давньоукраїнської літератури XII століття невідомого автора – «Слово о полку Ігоревім».

Цікавою й досить драматичною є історія рукописного побутування «Слова», створеного саме 1187 року. Доказом цієї дати є два факти: присутність у творі як живих князя Ігоря, який повернувся з половецького полону того ж таки 1187-го, та князів Ярослава Осмомисла та Володимира Глібовича, які померли того ж року.

Ймовірним місцем написання шедевру є Видубицький монастир у Києві. Адже саме у цьому своєрідному центрі українського рукописання протягом XII століття творився зокрема Київський літопис, а також «Повчання» Володимира Мономаха.

Оригінал твору до нашого часу не дійшов, однак збереглася одна з його пізніших копій, імовірно датована серединою XV століття або дещо пізнішим періодом.

Ознайомившись із невідомим текстом про похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців, Олексій Мусін-Пушкін одразу усвідомив його виняткову історичну цінність. Він дійшов висновку про необхідність широкого оприлюднення рукопису – як серед наукової та літературної спільноти, так і при дворі імператриці Катерини II.

Роботу над так званою Катерининською копією «Слова о полку Ігоревім» було завершено впродовж 1795–1796 років. Проте, всупереч очікуванням ініціаторів, імператриця не надала цьому дарунку належного значення. Уже після її смерті ретельно оформлену копію було виявлено серед особистих речей. Натомість перші дослідники пам'ятки – зокрема М. Каразін, М. Бантиш-Каменський, М. Малиновський – високо оцінили підготовку рукопису до друкованого видання.

Важливою рисою наукової інтерпретації Івана Огієнка є послідовне й аргументоване обґрунтування українського походження пам'ятки. Це положення висувається як альтернатива підходам, що тривалий час домінували в російській, радянській, а частково й українській офіційній гуманітаристиці, де «Слово о полку Ігоревім» систематично зараховували до корпусу російської літератури.

У цьому контексті особливо актуальним є перегляд таких інтерпретацій, оскільки окремі наукові праці ще донедавна намагалися вилучити цю визначну літературну й історичну пам'ятку з українського культурного простору. Сучасний етап розвитку гуманітарного знання вимагає подолання подібних підходів, зумовлених передусім політичними чинниками.

Вперше книга І. Огієнка «Слово про Ігорів похід» побачила світ 1949 року у канадському Вінніпезі. Пізніше автор значно доповнив видання. Вдруге книга була надрукована 1967 року заходами Товариства «Волинь». Знаменно, що на авантитулі цього видання були такі слова посвяти: «Українському народові – на Єдність і Згоду!» [17].

До київського осередку книжності належить одна з найвизначніших пам'яток раннього рукописного мистецтва – Київський Псалтир 1397 року,

оздоблений 302 високохудожніми мініатюрами. Найдавніші книги переписувалися на привізному пергаменті, однак уже в XII–XIV століттях почали використовувати матеріали місцевого виробництва. У художньому оформленні переважали орнаменти візантійського та тератологічного («звіриного») типів, а також мотиви, запозичені з болгарських книжкових традицій, які поєднувалися з оригінальними місцевими елементами.

У праці «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» Іван Огієнко розширює хронологічні межі існування української культури, обґрунтовуючи ідею її безперервного розвитку та взаємозв'язку з процесом формування нації. Учений виходить із положення, що українська культура формувалася з глибокої давнини, перебуваючи на перетині різноманітних культурних впливів, проте зберегла самостійність і самобутність, що виявляється в її амальгамності, відкритості та місійності [17].

Переважна більшість пам'яток перекладної літератури Київської Русі XI–XIII століть походить із візантійської традиції, однак це твердження потребує певних уточнень. Під візантійською літературою розуміють сукупність творів грецькою мовою, створених у межах Візантійської імперії з IV до XV століття, які відзначаються значною жанровою та тематичною різноманітністю. Сформована на основі античної спадщини, вона увібрала також елементи староєврейської та східних літератур, а згодом зазнала впливу західноєвропейських традицій. Водночас, будучи продуктом класово диференційованого суспільства, візантійська література не була ідейно однорідною.

З найдавніших часів до нас дійшли різноманітні види документів, які є важливими джерелами для вивчення історії держави. Із формуванням давньоруської державності писемність набула особливого значення, зокрема для ведення дипломатичного листування, укладання міжнародних угод та регулювання міждержавних відносин.

У процесі становлення класового суспільства виникла потреба в документальному оформленні різних сфер життя: складанні заповітів, фіксації боргових зобов'язань, укладанні торговельних контрактів, а також у створенні написів на предметах, що засвідчували їхнє призначення чи належність. Важливі документи князі зберігали з особливою ретельністю, часто надаючи їм більшого значення, ніж матеріальним цінностям.

Зокрема, за правління Ярослава Мудрого зібрання найдавніших грамот і міжнародних договорів Русі зберігалось в Михайлівському приділі Софійського собору. Серед ключових документів того часу виділяють княжі устави, «уроки» та церковні устави.

Княжі устави спрямовувалися на регулювання внутрішнього життя держави, доповнюючи або змінюючи чинні норми і порядки. Поняття «уроки» охоплювало постанови переважно фінансового характеру, що стосувалися оподаткування, князівських доходів і судових платежів. Церковні устави, своєю чергою, визначали правовий статус церкви, регламентували діяльність церковних судів і забезпечували її матеріальне становище.

До нашого часу збереглися церковні устави князів Володимира та Ярослава: перший відомий у списку XIII століття, другий – XIV століття.

Острозька Біблія є одним із перших перекладів Святого Письма слов'янською мовою та першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою. Її було опубліковано в Острозі у 1581 році першодрукарем Іваном Федоровим за підтримки князя Костянтина Острозького та з благословення ігумена Іова з Дубна.

Видання охоплює 76 книг Старого і Нового Завітів; порівняно з сучасними церковнослов'янськими текстами в ньому відсутнє лише «Послання Єремії». Окремі частини Біблії спиралися на переклади Франциска Скорини, а також на інші джерела, зокрема Геннадіївську Біблію – рукопис кінця XV століття. Передмову до видання уклав Герасим Смотрицький.

Збереглися примірники з різними варіантами вихідних даних, розміщених наприкінці книги. Частина з них містить колофон у вигляді трикутної композиції з датою 12 липня 1580 року, під якою подано друкарський знак Івана Федорова.

Острозька Біблія вирізняється високим рівнем поліграфічного виконання: текст набрано чітким і зручним для читання «острозьким» шрифтом півуставного типу з елементами скоропису та скомпоновано у дві колонки. Загальний обсяг видання становить близько 3 240 000 друкованих знаків.

Значення «Острозької Біблії» було великим для православної освіти, яке було змушене протистояти сильному католицькому тиску на Україну і в Білорусії [18].

Пам'ятка «Пересопницьке Євангеліє» свого часу стала дорогоцінним чинником утвердження живої української мови, бо з'явилась тоді, коли католицизм, що послуговувався латиною, підтримував колонізацію, тобто польське панство і короля, а православ'я з церковнослов'янською мовою, доповненою українськими народними елементами, стало релігією пригноблених верств українського народу. Загалом ця книга засвідчує загальний високий рівень української культури, що виявляється у справі книговидавання, яка в той час була однією з найвагоміших у суспільному розвитку.

Пересопницьке Євангеліє є визначною рукописною пам'яткою староукраїнської літературної мови та книжкового мистецтва, що репрезентує переклад Євангелія мовою, наближеною до народнорозмовної.

Цей рукопис являє собою розкішно оформлений фоліант масою близько 9 кг 300 г, виконаний пізнім уставом на пергаменті формату 380 x 240 мм. Усі 964 сторінки створено на пергаменті, який у XVI столітті відзначався високою міцністю та широко застосовувався у виготовленні коштовних книг.

У процесі створення Пересопницького Євангелія поєдналися дві ключові тенденції: з одного боку – традиція переписування канонічних євангельських текстів, з іншого – прагнення створити високохудожній зразок рукописної книги, що вирізняється як змістовною, так і мистецькою досконалістю.



Роботу над рукописом розпочато 15 серпня 1556 року у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці (сьогодні – це село Дворець Ізяславського району Хмельницької області). Цього року було написано Євангеліє від Матфія і першу половину тексту Євангелія від Марка. Згодом роботу було припинено і відновлено лише в 1561 році в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (сьогодні – це село Пересопниця Рівненської області). Тут було дописано Євангеліє від Марка, завершені Євангелія від Луки та Іоана, Післямова до пам'ятки і Місяцеслов. Весь процес завершився 29 серпня 1561 року [23].

Дослідник Омелян Пріцак зазначає, що у відповідному томі Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства опубліковано репродукції Хлебніковського та Погодінського літописів – двох українських списків південноруських літописних пам'яток, які належать до Іпатіївського типу.

Назви цих списків походять від імен їхніх останніх власників, однак, на думку вченого, доцільніше було б використовувати інші найменування – «Острозький список» і список «Четвертинського». Перший, імовірно, було переписано в Острозі близько 1575 року з більш раннього джерела, що перебувало у володінні князів Острозьких – нащадків волинської гілки Рюриковичів. Другий список створено у 1621 році на замовлення князя Стефана Святополка-Четвертинського в його маєтку в Животові [23].

Генезис палеографії як науки про стародавню писемність тісно пов'язаний із розвитком критичного джерелознавства, зокрема дипломатики. Знаковим етапом для європейської науки стала публікація праці Жана Мабільона (1681 р.), де вперше було застосовано методику верифікації середньовічних юридичних документів.

Паралельно практичні навички аналізу письма вдосконалювалися і в православному культурному просторі. Зокрема, у 1717 році А. Денисов та його послідовники, спираючись на традиції вивчення графіки літер XV–XVII ст., здійснили успішну експертизу рукописів, виявивши підробки «Соборного

діяння» та «Требника митрополита Феогноста». Попри ці практичні здобутки, теоретичне оформлення дисципліни та закріплення дефініції «палеографія» відбулося завдяки дослідницьким пошукам Бернара де Монфокона.

Виникнення актових книг як специфічної форми діловодства на землях західних слов'ян (Чехія, Польща) датується XIII століттям. На теренах Західної України цей інструмент з'явився у другій половині XIV століття, що підтверджують дослідження О. Левицького та В. Романовського. Водночас Я. Дашкевич наголошує на важливості вивчення італійських та західнонімецьких витоків цієї традиції, оскільки вони могли бути ймовірними каналами поширення актових книг в Україні.

Статут 1566 року став визначним етапом у реорганізації та вдосконаленні судового діловодства. Мова тогочасних документів демонструє перехід до офіційної канцелярії, хоча в текстах ще помітні вкраплення живої розмовної мови феодальної еліти.

Щодо московського князівства, то до XV століття там панувала двірцево-вотчинна система управління через так звані «путі». Адмініструванням займалися дяки, а на місцях – писарчуки та піддячі. Процес централізації держави зумовив модернізацію управління: на межі XV–XVI століть сформувалася система приказів. Специфіка роботи тогочасних канцелярій чітко простежується в оформленні документів – наприклад, обов'язковою була фіксація дати надходження паперів до установи.

Писали на вузьких (15–17 см.) смужках паперу, які за необхідності склеювали. Зворотний бік залишали чистим. У діяльності приказів XV–XVIII ст. виробився сталий процес роботи з документами, який і дістав назву приказного діловодства. Діловодство стало вимагати значного досвіду, якого нерідко не мав начальник приказу – суддя. Документи поділяли на законодавчі, які виходили від органів державної влади, та розпорядчі, які складали органи управління.

Діловодство в установах до XVIII ст. велось згідно з канцелярськими традиціями і законодавством не регулювалося.

Першою друкованою книгою в Україні вважають «Апостол», який першодрукар Іван Федоров виготовив у Львові у 1574 році. У Львівському музеї мистецтва давньої української книги зберігається друкарський верстат і палітурний прес XVII століття.

Досліджуючи праці Миколи Костомарова, присвячені козацтву, можна простежити розмаїття документації, що виходила з Генеральної та військових канцелярій. До них належали універсали, реєстри, угоди, ордери, чолобитні та доноси, а також атестати й вірчі грамоти. Весь цей масив діловодства підлягав чіткому обліку: стислий зміст документів фіксувався у спеціальних журналах – діарушах.

Відомий дослідник паперу давніх документів архіваріус Іван Каманін недаремно стверджував, що без досконалого вивчення особливостей паперу документів часів козацької доби в Україні неможливо об'єктивно і головне вчасно встановити достовірність документів Генеральної канцелярії Війська Запорізького.

Знання, яке не спирається на ідеї минулого, яке не має зв'язку зі своїми витокami, позбавлене основ та глибинної суті. Тому опанування культурним надбанням нашого народу має важливе значення для духовної і соціальної розбудови України. У зв'язку з цим доречно сьогодні замислитись над спадщиною великого українського письменника, видатного критика, публіциста, ученого, громадського і політичного діяча Івана Франка.

Дослідниками підраховано, що найповніший бібліографічний покажчик творів Івана Франка містить понад 6 тисяч назв – художніх, публіцистичних творів, наукових досліджень, численних перекладів чи не з усіх літератур і мов світу, величезну кількість рецензій, статей, оглядів, відгуків на більшість загальнокультурних тем. Важко назвати когось з інших письменників світового значення, геній якого так плідно виявився б у різних сферах творчості і який би залишив стільки наукових і мистецьких творів, як Іван Франко [12].

Давні писемні пам'ятки Іван Франко вважав надзвичайно важливим і цінним джерелом вивчення історії краю, народу, його духовного і культурного розвитку. «Наше старе письменство, – писав Каменяр, – являє собою... багату скарбницю не тільки нашої народної, але також загальнокультурної традиції, життєвої мудрості та моральної сили, що воно заховало для нас велику силу пам'яток духової творчості визначних одиниць і скромних трудівників, яких імена не дійшли до нас, і що повне та всестороннє відродження національності не можливе без докладного пізнання того засобу духової сили, яку маємо в нашій старій письменстві...».

Давні писемні пам'ятки, на думку І. Франка, повинні рано чи пізно відродити у народу «те почуття національної суцільності та солідарності, що проривалося в великих хвилях XVII віку, та не могло довго встоятися».

Іван Франко розглядав системне збирання, наукову публікацію та глибоке дослідження писемних пам'яток минулого як одну з найважливіших місій свого життя. У цій складній галузі вчений продемонстрував неабиякий хист і наполегливість, досягнувши результатів, що стали справжнім проривом для тогочасної науки. Його успіх не був випадковим, адже він став наслідком титанічної та багатогранної праці. Франко проводив незліченні години в рукописних відділах бібліотек Львова, Перемишля та інших інтелектуальних центрів, де він прискіпливо вивчав записані архіви. Окрім кабінетної роботи, він постійно вирушав у тривалі експедиції селами Галичини, Прикарпаття, Буковини та Закарпаття, де буквально по крихтах збирав свідчення народної культури та старовини.

Важливу роль у його пошуковій діяльності відігравали також соціальні зв'язки та активна участь у громадському житті. Вчений був частим відвідувачем спеціалізованих книжкових виставок, зокрема тих, що проходили під егідою Львівського Ставропігійського інституту, де він мав змогу відстежувати рідкісні видання. Завдяки тісній співпраці з досвідченими антикварами, багатьма освіченими сучасниками та провідними дослідниками старовини, Франкові

вдалося сформувати унікальну мережу для пошуку артефактів. У результаті цієї комплексної роботи він віднайшов, систематизував та видав величезну кількість рукописних пам'яток, багато з яких до того були абсолютно невідомими або перебували поза увагою наукової спільноти. Своїми працями він не лише повернув ці тексти до життя, а й докорінно змінив джерелознавчий ландшафт, створивши надійний і багатий фундамент для праці майбутніх поколінь науковців.

Великий Каменяр цікавився давніми писемними пам'ятками, які були різні за стилем та жанрами. Вченого цікавили пам'ятки не лише української мови, а й церковнослов'янської, давньоруської, російської, польської, німецької та інших мов.

Великою заслугою Івана Франка як дослідника є те, що він залишив нам чудові зразки методики дослідження давніх пам'яток. Франкові дослідження цих пам'яток відзначаються науковою сумлінністю, глибиною і багатоплановістю. Загалом автор всебічно аналізує досліджувану пам'ятку. Він вказує не тільки на її історико-літературне значення, а й подає повний палеографічний опис пам'ятки, широкі бібліографічні дані про неї. Зокрема, вчений звертає увагу на місце і дату написання пам'ятки, її автора, місце зберігання оригіналу чи копії, публікацію пам'ятки, різночитання пам'ятки, допущені різними видавцями помилки у публікаціях, на неправильне тлумачення значень окремих слів, аналізує мову пам'ятки, вказуючи при цьому на її діалектні особливості, пояснює незрозумілі або малозрозумілі слова. В разі потреби І. Франко намагається встановити місце і дату написання пам'ятки, а також її автора. Показовою може бути давньоруська поема «Слова про Лазарева воскресіння». На основі детального вивчення мовних особливостей трьох копій цієї поеми – Порфієва, Пиніна і виявленої самим Іваном Франком київської, реконструкції і зіставлення тексту цих копій, дослідження графіки, стилю та ритміки, порівняння з іншими пам'ятками того періоду вчений визначає дату і місце написання поеми, мовний характер кожної копії, їх відношення до оригіналу, встановлює зв'язок поеми зі

«Словом о полку Ігоревім», вказуючи на спільні поетичні образи, поетичний стиль і музичний ритм.

Ретельний та прискіпливий підхід автора простежується і в роботі з іншими писемними пам'ятками. Яскравим прикладом є драма «Слово о збуренні пекла», де до порівняно невеликого тексту обсягом у 428 рядків Іван Франко дібрав понад дві сотні різночитань, опрацювавши чотири різні варіанти твору. Окрім текстологічного аналізу, вчений ґрунтовно дослідив історичний контекст написання драми, її композиційну структуру та особливості ритміки, а також підготував детальні характеристики персонажів і простежив художній зв'язок твору з козацькими думами. Практично кожен опублікований ним текст супроводжується розлогими коментарями з посиланнями на тогочасні наукові розвідки. Створюючи такий потужний науковий фундамент, Франко мав на меті максимально спростити подальшу роботу дослідникам, які прагнули глибше осягнути складні питання історії давньої української літератури та мови.

Також великий інтерес виявив Іван Франко до пам'яток літописної та полемічної літератури. Опубліковані ним Літопис Підгорецького монастиря, уривки з «Книжки» Івана Вишенського, «Політика свіцкая» становлять міцну базу для вивчення багатьох питань історії української мови. Публікуючи названі пам'ятки, Іван Франко проводив велику дослідницьку роботу: встановлював дату і місце написання пам'ятки, визначав її роль у культурному житті народу, аналізував мовні особливості, порівнював опубліковані варіанти пам'ятки, вказував на допущені помилки у виданнях, полемізував з дослідниками щодо тлумачення окремих слів та ін.

Не залишились поза увагою Івана Франка і пам'ятки ділового стилю. Щоб ознайомити широку наукову громадськість з життям та діяльністю Костянтина Острозького, Іван Франко публікує шість документів 1535–1540 рр. з передмовою, у якій характеризує мову цих пам'яток, підкреслює їхнє значення для вивчення історичного минулого народу та його мови.

Також ми опишемо книгу яка подає документи «Договорів і постанов», так звані «Бендерські теки», відомої в українській історіографії. Серед усього різноманіття архівної спадщини, значна частина якої, на жаль, перебуває поза межами України, особливе місце належить документам, які тією чи іншою мірою визначають засади формування та спроб практичного втілення ідеї української державності.

Досліджуючи найдавніший період у розвитку української літератури, Іван Франко виклав свої спостереження і про систему жанрів, яка тоді складалася під впливом візантійсько-болгарських взірців. Переходячи до детального огляду пам'яток нашого письменства домонгольської доби, – пише він в «Історії української літератури», – ми оглянемо насамперед переклади, потім збірники, зложені з перекладних і оригінальних творів і редаговані на Русі, далі безіменні або псевдонімні оригінальні твори, такі як різноманітні поучення.

Суперечливість і непослідовність Франка у методологічному підході до літератури можна пояснити особливостями літературно-естетичної боротьби другої половини XIX ст., яка часто переходила у площину ідейно-політичної боротьби. Дещо варто було б пояснити неврівноваженими реакціями Франка щодо своїх опонентів, міркування яких про літературу іноді некоректно клеймувалися чи то «баламутством», чи то «порпанням у мотлосі». А що стосується давньої літератури, то непослідовність Франка в її оцінюванні випливає із застосування ним естетичних мірок нового часу до низки старовинних пам'яток, на що вказував В. Микитась.

Аналізуючи «Слово о полку Ігоревім», Іван Франко вказує на існування в Давній Русі цілої верстви обдарованих митців – від співців-імпровізаторів і скоморохів до справжніх поетів, яскравим представником яких був Боян. Дослідник вважає, що окремі фрагменти їхньої творчості збереглися у писемності в дещо зміненому вигляді. Зокрема, він виокремлює пісні Бояна у структурі «Слова», зазначаючи, що навіть попри певні викривлення, внесені

переписувачами, у цих уривках відчувається особлива енергетика, лицарська відвага та щирість почуттів, яка різко контрастує з сухим книжним стилем.

Франко розглядає «Слово о полку Ігоревім» не як цілісний авторський твір, а як результат поєднання різних епічних пісень. На його думку, пам'ятка є компіляцією, що складається з розповіді про похід та повернення князя Ігоря, вкраплень давніших пісенних фрагментів та прозових коментарів укладача. Редактор намагався об'єднати ці розрізнені частини в єдину форму, перетворивши живу пісню на подобу вченого трактату – «слово». Спираючись на такий підхід до жанрової природи твору, Франко запропонував власну реконструкцію тексту, яка підтверджує його думку про неоднорідне походження цієї літературної пам'ятки [12].

Термін «козацькі літописи», що закріпився в науковому обігу ще з XVIII століття, традиційно вживається для означення трьох найважливіших історичних пам'яток тієї епохи. Попри сталість цієї назви, дослідниця Олена Апанович слушно зауважує її певну умовність. Вона наголошує, що ці твори за своєю природою суттєво відрізняються від класичних середньовічних літописів. Замість сухої фіксації фактів за роками, у працях козацьких авторів домінує зв'язний, тематично-хронологічний виклад, що демонструє спробу комплексного, синтетичного осмислення історичного процесу. Крім того, у текстах яскраво виражені елементи історичної повісті, що додає їм художньої глибини.

Ключовим смисловим ядром цих джерел виступає епохальна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти експансії польської шляхти. Літописці детально відтворюють події Визвольної війни 1648–1654 років, питання союзу з Росією та наступний півстолітній період державотворення. Хронологічні межі всіх трьох пам'яток вичерпуються першими роками XVIII століття.

Висока історична цінність цих описів зумовлена особистостями їхніх творців. Завдяки своєму високому соціальному статусу та державній службі, козацькі літописці мали ексклюзивну можливість працювати з автентичною



документацією найвищого рівня. Вони безпосередньо використовували у своїх роботах королівські привілеї, гетьманські універсали та царські грамоти, що перетворює їхні праці на ґрунтовні документальні свідчення про тогочасне життя та політичні процеси. [11].

До таких унікальних пам'яток відносяться й «Договори і постанови» – документ, копія якого зберігається у фонді «Справи про Україну» Російського державного архіву давніх актів та нещодавно була знайдена і представлена Україні. В Українській історіографії «Договори і постанови» більше відомі як «Бендерська конституція», «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорізького війська» та «Конституція Української Гетьманської держави». У науково-популярній літературі цей документ став відомий також як «Конституція Пилипа Орлика», очевидно, тому що його написання й укладення в 1710 р. пов'язане з діяльністю гетьмана Пилипа Орлика, який очолив еміграційний український уряд.

Уперше «Договори і постанови» були опубліковані в 1847 р. – це був їх латиномовний варіант, який внаслідок різних причин не викликав великого резонансу серед істориків. У 1859 р. було опубліковано варіант цього документа, написаний староукраїнською мовою. Саме цією публікацією Д. М. Бантиша-Каменського і послуговувались у подальших працях історики при аналізі та передруках, не звертаючись до самого документа, який, до всього, почали вважати втраченим.

На початку ХІХ століття в Україні склалися всі необхідні історичні та інтелектуальні передумови для переходу від простого накопичення літератури до систематичного наукового вивчення книжкових пам'яток. Цей період позначився фундаментальними змінами у сприйнятті книги, яка з предмета релігійного або практичного вжитку перетворилася на об'єкт глибокого теоретичного та історичного осягнення.

Ключовим рушієм цього процесу стало потужне національно-культурне відродження українського народу. Піднесення національної самосвідомості

викликало небувалий інтерес до власної історії та культури, де книжність посідала центральне місце як живий свідок минулих епох. Одночасно з внутрішніми процесами на українську наукову думку суттєво впливав загальноєвропейський контекст. Саме на зламі XVIII–XIX століть у Європі відбувалася активна інституціоналізація наук про книгу. Формування теорії бібліографії, бібліотекознавства та книгознавства супроводжувалося появою фундаментальних праць таких дослідників, як Г. Ф. Дебюр, М. Деніс, Г. Пеньо, Ж. Ш. Брюне, Т. Х. Хорн та Ф. А. Еберт. Важливу роль відігравали також інтелектуальні контакти з польською науковою школою, зокрема через роботи Й. Д. Гофмана, Єжи Самуеля Бандтке та Йоахима Лелевеля, які задавали високу планку методології дослідження стародруків.

Значним поштовхом до якісного стрибка у вітчизняному книгознавстві став інтенсивний прогрес у внутрішніх сферах освіти, науки та видавничої індустрії безпосередньо на теренах України. Поява та зміцнення великих університетських центрів, а також стрімке розширення мережі друкарень кардинально змінили статус друкованого слова: книга перестала бути лише інструментом передачі інформації, перетворившись на потужний чинник суспільно-політичного та культурного життя.

Така інтелектуальна трансформація суспільства актуалізувала гостру потребу у фаховому підході до книжкової справи. Виникла необхідність не просто в описі видань, а в їх глибокому науковому аналізі, розробці систем класифікації та забезпеченні надійних механізмів збереження книжкових фондів як безцінного національного надбання.

Успіх цього процесу став можливим завдяки унікальному синергізму:

- внутрішній патріотичний імпульс надихав дослідників шукати власну ідентичність через історію тексту;
- передові європейські методики забезпечили вчених необхідним інструментарієм для систематизації знань.

Саме такий синтез дозволив українським інтелектуалам першої половини XIX століття вийти за межі простого збирання фактів і закласти фундаментальні теоретичні засади, на яких і сьогодні базується сучасна історико-книгознавча наука.

Ось розширений та деталізований варіант тексту. Я додав контексту, пояснив роль згаданих інституцій та поглибив опис наукового внеску, щоб надати тексту більшої ваги та обґрунтованості.

У досліджуваний період спостерігається якісно новий етап розвитку гуманітарної науки, що ознаменувався появою фундаментальних праць, цілковито присвячених феномену книги, її історичній еволюції та визначальній ролі у формуванні національної культури. Інтерес до книгознавчої проблематики втілювався у наукових розвідках таких видатних постатей, як Євгеній Болховітінов, Михайло Максимович та Денис Зубрицький, чиї дослідження заклали підвалини для подальшого вивчення вітчизняного книгодрукування.

Важливу роль у системному опрацюванні цієї тематики відіграли провідні наукові осередки того часу, зокрема:

- Київська археографічна комісія, яка зосереджувалася на пошуку та публікації унікальних архівних документів;
- Київська духовна академія, де книжкова спадщина розглядалася крізь призму духовної та інтелектуальної наступності поколінь.

Окрім спеціалізованих студій, цінні книгознавчі спостереження та теоретичні висновки часто були розосереджені у вигляді фрагментів у ширших дослідженнях істориків, філологів, краєзнавців та церковних діячів. Це свідчило про те, що книга сприймалася як невід'ємна частина загального культурно-історичного процесу.

Проте на цьому загальному тлі особливої уваги заслуговує діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. Саме ця організація зуміла вивести роботу з вивчення та збереження книжкових пам'яток на принципово інший рівень. Їхня діяльність вирізнялася:

- систематичністю перехід від поодиноких знахідок до цілісного формування фондів;
- послідовністю: чітка методологія опрацювання та опису стародруків;
- високим науковим стандартом: рівень аналізу матеріалів був одним із найпрогресивніших для тогочасної науки, що робить досвід Одеського товариства унікальним прикладом фахового підходу до книжкової справи.

Книги традиційно розглядаються як складні соціокомунікативні об'єкти, що мають вербально-письмовий зміст, який нерозривно пов'язаний із функціонуванням мови як знакової системи, втіленої виключно у письмовій формі за допомогою нарисних знаків, таких як букви, ієрогліфи чи інші графічні символи. Саме буквені знаки визнаються найбільш інформативним, стабільним та точним засобом документної комунікації, що дозволяє зберігати сенси крізь покоління. Особливу культурну та історичну цінність мають перші та прижиттєві видання праць видатних вчених і письменників, а також їхні кращі перевидання, що стали еталонними у своїй галузі. Поряд із ними значущими є видання суспільно вагомого змісту, які свого часу піддавалися цензурі, були конфісковані або заборонені, що робить їх унікальними свідками інтелектуальної боротьби. Важливим пластом книжкової спадщини є примірники з автографами видатних суспільних діячів, вчених і літераторів, а також цілісні особисті бібліотеки відомих особистостей та значні бібліофільські зібрання, що мають історико-культурне значення. Книга також постає як витвір мистецтва, коли вона оформлена та ілюстрована видатними майстрами, одягнена в коштовні художні палітурки або представлена у вигляді майстерних мініатюр та видань незвичайних форм. Технологічна унікальність документів також додає їм ваги, зокрема це стосується праць, розмножених нетиповими способами – через гравірування, літографію, гектографування або навіть створення тканого тексту. Естетична та наукова цінність підкреслюється використанням особливих матеріалів, як-от шовк, корок чи кольоровий папір, а також формуванням

тематичних колекцій, що відображають історію конкретних місцевостей або установ, які зберігають ці фонди як частину загальнонаціональної пам'яті.

Дослідження давніх пам'яток такими вченими, як І. Ягич, О. Шахматов, В. Істрін та інші, базувалося на інструментарії текстології. Фундамент вітчизняної школи текстологів-медієвістів був закладений на початку ХХ ст. академіком В. Перетцом, а згодом його методику розвинули М. Сиваченко, М. Коцюбинська, Л. Мірошніченко та їхні колеги. Ключові наукові здобутки цього напрямку були систематизовані у періодичному збірнику «Питання текстології», що видавався в Києві протягом 1977–1990 років [28].

Козацька історіографія сформувалася завдяки працям Григорія Грабянки, Самовидця, Самійла Величка та автора «Історії Русів». Ці літописи створили вчені-мислителі та вихованці Києво-Могилянської академії, які належали до впливового стану військових канцеляристів. За словами Михайла Грушевського, саме ця інтелектуальна еліта заступила представників духовної схоластики та загальноросійських течій, фактично заклавши підґрунтя для українського національного відродження ХІХ століття. Глибокий аналіз цих джерел дозволяє простежити еволюцію визвольного руху, а їх першими ґрунтовними дослідниками стали такі видатні постаті, як Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Михайло Максимович.

Монументальне дослідження Івана Огієнка «Історія українського друкарства» (Львів, 1925 рік) займає особливе місце в науковому доробку автора. Попри високу культурну цінність, упродовж понад шістдесяти років праця зберігалася в спецфондах, залишаючись практично вилученою з наукового обігу та недоступною навіть для дослідників.

У книзі переконливо й аргументовано простежується не лише розвиток специфічної друкарської галузі в Україні від початків її заснування, а й доля самої української культури, не проста, почасти трагічна історія українського друкованого слова, яке в умовах заборон, обмежень усе ж пробивалося до читача, будило його думку, піднімало народ з колін [15].

Розуміння книги як особливого ціннісного об'єкта, що володіє унікальними якісними характеристиками, не було раптовим. Фундамент для такого трактування заклали видатні бібліофіли та вчені XIX–початку XX століття: С. А. Соболевський та М. Н. Куфаєв, які акцентували увагу на естетиці та рідкісності видань. І. Н. Розанов та А. І. Маркушевич, чиї дослідження допомогли структурувати критерії, за якими книга переходить із розряду звичайного джерела інформації до статусу пам'ятки культури.

Ці дослідники розглядали книгу не просто як текст, а як цілісний артефакт, де папір, палітурка, шрифти та історія володіння (екслібриси) становлять єдину наукову цінність.

З відкриттям в СРСР в 1951 році раніше невідомого письмового джерела палеографія отримала принципово новий об'єкт дослідження – берестяні грамоти XI–XV ст., Лист на які наносилося шляхом продавлювання або процарапування внутрішнього шару берести (накреслення чорнилом на грамотах, що відкриваються під час археологічних розкопок, втрачені або втрачаються одразу ж після потрапляння берести на повітря і необхідної промивки берестяних грамот). Основи грецької палеографії були закладені Монфокона, що описав історію грецького листа з найдавніших часів до падіння Візантійської імперії (1453 р.). XVIII–IX ст. грецька палеографія вивчала лист Візантії по пергаменам і паперовим рукописам з бібліотек Італії та Франції. Описи цих зборів підготували появу в 2-й половині IX 1-й половині XX ст. узагальнюючих керівництв В. Гардтхаузена, В. Шубарта, А. Сігаласа. У 2-й половині XX ст. грецька палеографія за кордоном розвивається у двох напрямках: складання бібліографічних довідників і описів рукописів, дослідження з історії окремих майстерень листа.

З середини IX ст. з'являються збірки фотокопій з грецьких і слов'янських рукописів, статті про зв'язки між візантійською і слов'янською писемністю (І. І. Срезневський, В. І. Григорович та інші), пізніше – наукові описи грецьких рукописних зборів і окремих рукописів (В. К. Ернштедт, В. Г. Василівський та

інші). У радянський час цю роботу продовжували В. Н. Бенешевич, Г. Ф. Церетелі, Е. Е. Гранстрем та інші. Почерки грецького листа піддані палеографічному аналізу. Проаналізувавши дану інформацію, ми встановили, що багато рукописних книг з'явилися в Україні у період Київської Русі із запровадженням християнства. Рукописні книги оздоблювалися найрізноманітнішими способами, вони є не тільки пам'ятками літератури, а й мистецької спадщини нашої держави. При вивченні давніх пам'яток дослідники використовували досягнення таких наук як палеографія, сфрагістика, дипломантика, хронологія та ін. Ми розглянули історіографію вивчення таких визначних пам'яток культури як «Слово о полку Ігоревім», «Острозька Біблія», «Пересопницьке Євангеліє», козацькі літописи та ін. Можна стверджувати, що зазначені пам'ятки свідчать про загальний високий рівень української культури минулих років.

### **1.3. Основні підходи, принципи та методи дослідження артефактних документів у процесі забезпечення інформаційних потреб користувачів**

Обґрунтування вибору дослідницької стратегії є визначальним етапом наукового пошуку, оскільки саме методологія виступає тим інструментарієм, що забезпечує об'єктивність та системність аналізу. У контексті сучасної наукової парадигми методологічний підхід доцільно розглядати як засадничу теоретико-філософську позицію, яка формує стратегію вивчення обраного об'єкта та визначає вектор наукового погляду на проблему.

Являючи собою фундамент дослідження, такий підхід охоплює систему єдиноспрямованих принципів і методів. Він не лише окреслює змістовні межі наукового пошуку, а й детермінує вибір конкретного інструментарію, необхідного для всебічного вивчення досліджуваних процесів чи явищ. Таким чином, чітко визначена методологічна позиція стає орієнтиром, що дозволяє

структурувати роботу та забезпечити логічну послідовність у розв'язанні поставлених завдань.

Методологічне підґрунтя даного дослідження базується на застосуванні наукового підходу, який синтезує науковий інструментарій філософії, теорії та історії культури, а також мистецтвознавства, психології та соціології. Такий інтегративний характер підходу дозволяє розглядати об'єкт дослідження не просто як технічну чи адміністративну одиницю, а як повноцінний культурний феномен. Завдяки цьому стає можливим комплексний аналіз різнопланових явищ – соціальних, економічних, інформаційних та педагогічних – крізь призму їхнього культурного значення та ролі у життєдіяльності суспільства.

У межах цієї роботи культурологічний підхід застосовується для вивчення специфіки використання артефактних документів у діяльності сучасних організацій. Це дозволяє вийти за межі суто діловодного чи архівного аспекту, розглядаючи артефактні документи як ціннісні об'єкти, що акумулюють у собі соціальний досвід та культурні коди. Використання даної методології дає змогу ідентифікувати інформаційні та комунікаційні процеси, пов'язані з документообігом, як особливі соціокультурні явища, що безпосередньо впливають на формування корпоративного та загальнокультурного середовища установи.

Наше дослідження буде базуватись на таких загальнонаукових принципах, як принцип історизму, та принцип взаємозв'язку теорії з практикою.

Дефініція поняття «принцип» (від лат. *prīncipium* – першооснова, базис) інтерпретується як фундаментальне теоретичне положення, що становить методологічний фундамент певної діяльності. У науковому дискурсі принцип виступає вихідним пунктом для теоретичного обґрунтування явищ або нормативним орієнтиром для практичної реалізації завдань. Історико-філософська ретроспектива свідчить про онтологічне трактування принципу як самодостатньої субстанції, що не детермінується зовнішніми чинниками.



Роль принципу історизму в педагогіці Згідно з концепцією З. Н. Курлянд, принцип історизму посідає домінантне місце в ієрархії методологічних засад педагогічної науки. Його функціональне призначення полягає в необхідності ретроспективного аналізу та систематизації емпіричних даних, що передують експериментальному етапу дослідження.

Застосування історичного підходу дозволяє науковцю реалізувати низку стратегічних дослідницьких завдань:

- компаративний аналіз: встановлення аналогій між сучасними та минулими науковими пошуками;
- методологічна спадкоємність: адаптація та імплементація верифікованих методик, діагностичного інструментарію та критеріальної бази попередніх періодів;
- діахронний аналіз: виявлення стійких каузальних зв'язків, простеження динаміки та векторів трансформації педагогічних процесів.

Прогностична функція: визначення провідних тенденцій розвитку освітніх явищ на основі вивчення їхньої генези. [9].

За визначенням С. Д. Максименка, концепція історизму ґрунтується на усвідомленні фундаментальної відмінності між філогенезом та онтогенезом людської психіки. Науковий пошук має аналізувати повний цикл формування психічного феномена, розглядаючи всі стадії його трансформації – від зародження до завершення існування. Це дозволяє розкрити його внутрішню природу та досягнути засадничу сутність [10].

Реалізація принципу історизму в науковій практиці дає змогу досліджувати об'єкт крізь призму його генезису: як він виник, які ключові фази еволюції подолав, у якому стані перебуває сьогодні та які перспективи має в майбутньому. Діалектичне становлення предмета визначається його вектором, стадійності, незворотністю процесів, акумуляцією здобутого досвіду, спадковістю та механізмом заперечення. Спираючись на цей підхід, у вітчизняному науковому дискурсі утвердилося розуміння соціальних явищ як таких, що розвиваються

закономірно й невідворотно, мають прогресивну спрямованість та зумовлені постійним протиборством внутрішніх суперечностей на кожному історичному етапі.

У своїй роботі за допомогою принципу історизму, ми будемо досліджувати історію виникнення артефактів, та головні етапи розвитку книжництва в Україні.

Теорія постає як особлива царина людського буття, що акумулює в собі ідеї, концепції та цілісне бачення об'єктивного світу, виступаючи інтелектуальним відображенням дійсності на противагу практиці як безпосередньому чуттєвому досвіду. Попри свою відмінність, ці сфери перебувають в органічному симбіозі. Фундаментом для будь-яких теоретичних узагальнень стають результати реальної діяльності, завдяки чому теорія фактично виростає з практики, систематизуючи її здобутки. Водночас саме практична сфера слугує єдиним інструментом верифікації наукових припущень: у цьому полягає її гносеологічна роль як головного критерію істини та основи пізнання. Перевірені таким чином теоретичні напрацювання, своєю чергою, стають підґрунтям для вдосконалення майбутньої діяльності, роблячи її більш ефективною. Відтак, практика без теоретичного осмислення є неможливою, а теорія без практичного застосування втрачає свій сенс. Будучи цілеспрямованою матеріальною діяльністю з освоєння природних і соціальних об'єктів, практика виступає головною рушійною силою суспільного прогресу та пізнавального процесу загалом.

Відповідно до концепції В. М. Чайки, принцип зв'язку теорії з практикою покликаний перетворити навчання на активний процес пізнання, де здобуті знання стають інструментом для дослідження навколишнього світу. Це передбачає не лише ілюстрування теоретичних положень прикладами з реального життя, а й вивчення актуальних наукових теорій у контексті їхнього майбутнього розвитку. При цьому навчальний матеріал має подаватися як цілісна система, де факти, ідеї та теорії утворюють єдине знання, а не існують відокремлено. Хоча провідна роль у структуруванні навчання належить саме науковій теорії, вона не

повинна перетворюватися на відірвану від реальності абстракцію, тому її викладання має базуватися на вже наявному життєвому досвіді учнів, поступово збагачуючи та розширюючи його [35].

За допомогою цього принципу, ми всі свої отримані знання можемо використати на практиці, для того щоб краще освоїти знання. Принципи та підходи є теоретичною основою нашої роботи, а методи є конкретними інструментами нашої бакалаврської роботи, які ми будемо застосовувати на практиці. Зокрема результати практичної діяльності стають базою для теоретичних умовиводів і узагальнень: таким чином, теорія виростає з практики, узагальнює її.

Узагальнення – метод навчання, що полягає в переході від менш загальних до більш загальних знань, абстрагуванні та знаходженні спільних ознак, властивих предметам певної галузі.

Першим завданням бакалаврської роботи є уточнення основних понять дослідження ми будемо використовувати метод абстрагування та формалізації.

Формалізація є засобом виявлення і уточнення змісту наукового знання. Формалізація – це однозначне встановлення послідовності думки і послідовності знаків, що виражають цю думку. Зокрема завдяки методу формалізації встановлюється однозначна відповідність між операціями в думки і операціями із знаками, тобто якщо ми знаємо послідовність знаків і що цей знак означає, то можемо відновити ту думку, яка була формалізована.

С. Д. Гусарєв та О. Д. Тихомиров зазначають, що формалізація – це побудова абстрактних моделей, що розкривають сутність досліджуваних процесів дійсності. При формалізації міркування про об'єкти переносять у площину оперування зі знаками (формулами). Відношення знаків замінюють собою висловлення про властивості й відношення предметів [3].

Як вказують автори посібника Методологія соціально-економічного пізнання В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінціцький абстрагування (від лат. *abstractio* – віддалення) – метод наукового пізнання, що полягає в мисленому

виділенні суттєвих, найістотніших рис, відношень, сторін предмета. За його допомогою ми повинні сформувати ідеальний образ реальності [1].

Наукова абстракція підпорядкована певним вимогам: по-перше, ми повинні знати, від чого ми абстрагуємось; по-друге, повинні знати, до якої межі можна коректно абстрагуватися; по-третє, треба мати на увазі, що інтервал абстрагування, в якому створюється ідеальний об'єкт для теорії, залежить лише від об'єктивних умов.

Процес абстрагування є складним, двоступеневим: спочатку відокремлюються суттєве від несуттєвого, важливе від неважливого, а потім установлюється незалежність або слабка залежність об'єкта пізнання від певних факторів для того, щоб відвернутися від них. Ми намагаємось виділити головні риси предмета – тим самим даємо визначення. Операція абстрагування застосовується як до реальних, так і до абстрактних об'єктів, котрі раніше вже досягли певного ступеня абстракції.

Головним завданням абстрагування є ігноруючи другорядні риси реальних явищ зосереджувати увагу на головних сутнісних рисах, що втілюється у визначеннях абстрактних понять. В нашій роботі це дає можливість уточнити сутнісні риси таких понять, як «артефакт» та «артефактні документи», відокремившись від другорядних, не істотних в даному контексті ознак поняття.

Другим завданням бакалаврської роботи є вивчення історії дослідження та використання артефактних документів. Для виконання цього завдання ми використовуємо метод узагальнення.

Узагальнення – метод дослідження, що полягає в переході від менш загальних до більш загальних знань, абстрагуванні та знаходженні спільних ознак, властивих предметам певної галузі.

Призначенням узагальнюючого методу є отримання висновків та відображення основних результатів в загальному положенні. В нашій роботі метод узагальнення дає можливість узагальнити історію дослідження

артефактних документів, проаналізувавши розрізнені погляди окремих вчених з цього приводу.

Третім завданням нашої роботи є підходи, принципи та методи вивчення артефактних документів у забезпеченні інформаційних потреб користувачів. Для виконання цього завдання ми використовуємо метод дедукції.

Як зазначає автор посібника Концепції сучасного природознавства Я. С. Карпов дедукція – метод, який полягає в одержанні часткових висновків на основі знання якихось загальних положень. Інакше кажучи, це є рух нашого мислення від загального до часткового, окремого [8].

Змістом дедукції як методу пізнання є застосування загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ. У нашій роботі за допомогою методу дедукції ми можемо застосувати напрацьовані історією наукові підходи, принципи та методи безпосередньо до предмету нашої бакалаврської роботи.

Четвертим завданням нашої бакалаврської роботи є класифікація інформаційних ресурсів системи управління та артефактних документів.

Для цього завдання ми будемо використовувати метод класифікації.

П'ятим завданням нашої роботи є дослідження нормативно-правового регулювання інформаційних ресурсів та артефактних документів. Для виконання цього завдання, ми будемо використовувати метод аналіз документів.

Як зазначає Т. М. Кузьменко аналіз документів – метод, який широко застосовується під час збору первинної соціологічної інформації [6].

Шостим завданням нашої бакалаврської роботи є систематизація інформації про місце знаходження колекції стародруків і рідкісних видань в інформаційних установах України.

Систематизація інформації передбачає обробку інформації з метою приведення її до певного виду і інтерпретацію інформації, що дозволяє індивіду певним чином відреагувати на отриману інформацію. Обробка інформації розташовує її в певному порядку, надає їй якісь завершені форми, що наповнює

інформацію певним змістом і значенням. Обробка інформації створює образи, форми, які людина може розпізнати і які розуміються їм певним чином [19].

Сьомим завданням нашої наукової роботи є виявлення недоліків в організації роботи з артефактними документами. Для виконання цього завдання, ми будемо використовувати метод опитування.

В 3 розділі, ми будемо використовувати такі методи, як: метод опитування, метод експертних оцінок.

Р. В. Павелків зазначає, що опитування – надзвичайно поширений прийом психологічних досліджень. Це метод збору первинної інформації, який ґрунтується на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) чи опосередкованій (анкета) психологічній взаємодії дослідника та опитуваного (респондента).

Метод опитування – універсальний. Він дає змогу дослідникові за короткий проміжок часу одержати велику кількість інформації. Перевагою цього методу є також легкість застосування й обробки даних [19].

Як вказує Г. І. Купалова методи експертних оцінок – це спосіб прогнозування та оцінки майбутніх результатів дій на основі прогнозів фахівців [7].

В роботі за допомогою методу експертних оцінок ми зможемо глибоко розібратися та вияснити роботу з артефактними документами в організації. Для цього необхідно буде опитати експертів, це можуть бути керівники відділів, підлеглі керівників відділів або працівники. Практичне дослідження нашої роботи буде проходити в Національній історичній бібліотеці України. Де ми зможемо провести інтерв'ю та опитати експертів (див. додаток (А) – анкета-опитувальник). У процесі дослідження ми проведемо анкетування працівників Національної історичної бібліотеки України. Для того щоб дізнатися про роботу та збереження артефактних документів.

Восьмим завданням бакалаврської роботи є формулювання пропозицій щодо вдосконалення організації роботи з артефактними документами в

Національній історичній бібліотеці України. Для цього завдання ми будемо використовувати метод екстраполяції.

Н. М. Гаркуша зазначає, що екстраполяція – це метод наукового дослідження, що полягає в поширенні висновків, отриманих зі спостережень за однією частиною явища, на іншу його частину. Екстраполяція полягає у вивченні сформованих у минулому і сьогоденні стійких тенденцій

Під час проведення нашого практичного дослідження за допомогою методу анкетування, ми зможемо зробити прогнозування щодо майбутньої діяльності організації.

За допомогою методу екстраполяції, ми можемо визначити, які результати може отримати організація в майбутньому.

Проаналізувавши інформацію, ми в підпункті 1.3 сформулювали основні підходи, принципи та методи за допомогою яких ми проводимо дослідження нашої проблеми. Та зазначили авторів які пишуть про ці підходи, принципи та методи.

## **Висновки до розділу 1**

У межах першого розділу було уточнено ключові терміни дослідження та запропоновано авторські дефініції. Зокрема, під «артефактом» запропоновано розуміти документ, що наділений особливою соціально-культурною цінністю, яка виокремлює його із загального масиву документації. Водночас «інформаційні потреби» визначено як запит суб'єктів на отримання відомостей, необхідних для реалізації будь-якого виду діяльності.

Проаналізовано доробок таких відомих науковців, як І. Франко, І. Огієнко, О. Пріцак, В. Істрін, Ф. Буслаєв, М. Тихонравов, М. Грушевський, О. І. Левицький та М. Максимович. Їхні фундаментальні дослідження заклали підґрунтя для вивчення артефактних документів України. Систематизовано методологічний апарат дослідження, зокрема визначено основні підходи, принципи та методи, що використовуються для розв'язання поставленої проблеми.

## РОЗДІЛ 2.

### ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ АРТЕФАКТНИХ ДОКУМЕНТІВ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

#### **2.1. Класифікація артефактних документів у системі задоволення інформаційних потреб користувачів**

З огляду на поліваріантність підходів до класифікації артефактів, запропоновано перелік детермінант, які слугують основою для аналізу об'єктів культурної спадщини України.

За часом створення:

1. Писемні пам'ятки періоду Київської Русі та феодальної роздробленості (кінець IX – XIII ст.).
2. Документи Русько–Литовського періоду (VII – XV ст.).
3. Документи ранньоновітньої історії–Української козацької держави XVI–XVIII ст.
4. Документація українських установ, що перебували у складі Російської та Австрійської імперій –XIX ст.
5. Документи часів української революції (1917–1921 рр.).
6. Документи радянського періоду (1921–1991).
7. Перші документи незалежної України (з 90–х років XX ст.).

За матеріальним носієм:

1. Берестяні грамоти (пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – корі берези. На території сучасної України пам'ятки берестяної писемності (три фрагменти берестяних грамот й одну цілу грамоту) знайдено 1988 року під час археологічних розкопок. Хоча більшість таких грамот знайдено в Новгороді, для української науки визначальними є знахідки в Звенигороді (Львівська обл.) та Буську. Звенигородські грамоти (XII ст.) є найдавнішими пам'ятками побутової



писемності на території України, що написані мовою з виразними рисами давньоукраїнських говорів, який датують 1110–1137 роками).

2. Документи і книжки написані на пергаменті (матеріал для письма з недубленої шкіри тварин).

3. Книжки та документи написані на папері.

За способом оформлення тексту:

1. рукописи (окремі документи, рукописні книги). Вони в свою чергу поділялись на:

– Тексти написані уставом – ранній тип письма кириличних рукописів.

Типові риси уставу:

– літери розміщуються точно між двома рівнобіжними лініями, за межі яких виходять лише д, з, р, у, х, ц, щ;

– літери прямовисні, геометричні, з правильними прямими лініями та заокругленнями;

– їхня середня ширина наближається до висоти (таким чином вони майже вписуються в квадрат);

– відстані між літерами великі;

– поділу на слова немає;

– окрім небагатьох титл, нарядкових знаків майже немає;

– відступи між літерами менші, деякі літери нахиляються вправо, і з'являються «акценти».

2. Поява півуставу стала закономірним наслідком еволюції кириличної палеографії, зумовленої інтенсифікацією соціокультурних процесів та зростанням попиту на книжкову продукцію. Виступаючи раціоналізованою модифікацією уставного письма, півустав забезпечив вищу швидкість копіювання текстів шляхом відмови від суворої геометричної канонічності на користь функціональності та зручності графіки.

3. Скоропис як динамічна форма кириличної графіки сформувався у другій половині XIV ст. внаслідок еволюції півуставу. Отримавши широке

розповсюдження у сферах канцелярського та приватного діловодства, цей тип письма став палеографічним підґрунтям для формування сучасного рукописного шрифту в XIX ст.

4. Друковані видання (інкунабули, палеотипи, стародруки, цінні та рідкісні документи чи видання XIX–XXI ст.).

За сферою діяльності:

- книжки (релігійні, світські);
- документальні пам'ятки – особливо цінні документи;
- нотографічні, картографічні й образотворчі документальні пам'ятки;
- інформаційні пам'ятки: фотопам'ятки, кінопам'ятки (відеопам'ятки), фонопам'ятки.

За мовою артефактного документа:

- болгарські писемні пам'ятки;
- старослов'янські тексти;
- староукраїнські тексти;
- польські, німецькі, румунські, словацькі, російські тексти (створені на територіях України, які перебували у складі інших держав);
- пам'ятки іншими іноземними мовами (створені іноземцями, які перебували на території України в різний історичний час).

За історичним і культурним значенням:

- категорія світового рівня;
- категорія національного рівня;
- категорія місцевого рівня.

Класифікація джерел за видами: книги, брошури, грамоти, протоколи, анкети, звіти, укази, постанови й ін.

За авторством:

- пам'ятки, які мають автора;
- пам'ятки, які автора не мають.

Артефактні документи посідають вагоме місце в сучасному інформаційному просторі, виступаючи репрезентативним джерелом релевантних даних про історичну та соціальну дійсність. Актуальність їх залучення зумовлена високою когнітивною цінністю матеріальних носіїв, що дає змогу виокремити низку прикладних сфер їх застосування:

- в управлінській сфері артефактні документи виступають джерелом ретроспективної інформації, необхідної для обґрунтування стратегічних рішень. Використання архівних відомостей дозволяє аналізувати генезис об'єктів управління, здійснювати моніторинг динаміки економічних показників та прогнозувати подальші тенденції розвитку державних і регіональних структур;

- в економічній сфері застосування артефактних документів має переважно прикладний характер і зосереджене на забезпеченні інженерно-проектної діяльності. Ретроспективні дані є незамінними під час модернізації промислових потужностей, дослідження енергетичного потенціалу природних ресурсів та розвідки корисних копалин. Окреме значення вони мають у капітальному будівництві та архітектурній реставрації, де архівні джерела слугують базою для відтворення історичного вигляду об'єктів;

- у політичній сфері артефактні документи слугують інструментом аналізу міждержавних відносин, етносоціальних процесів та діяльності суспільно-політичних об'єднань. Ретроспективна документація є фундаментальною базою для зовнішньополітичного дискурсу, зокрема при підготовці дипломатичних актів (меморандумів, нот, заяв), а також виступає першоджерелом для створення аналітичних праць, документальних медіапроектів та науково-публіцистичних видань;

- у науковій сфері ретроспективна документна інформація виконує функцію фундаментальної джерельної бази для досліджень у галузі гуманітарних, технічних та природничих наук. Результати опрацювання артефактних документів знаходять своє відображення у широкому спектрі

наукового доробку: від фундаментальних монографій та дисертаційних досліджень до спеціалізованої періодики та науково-популярних видань;

– у соціокультурній та духовній сферах ретроспективна документна інформація виступає ключовим інструментом популяризації знань та збереження історичної пам'яті. Використання архівних джерел є фундаментальним для краєзнавчих розвідок, вивчення біографістики видатних діячів та дослідження генезису інституцій освіти й науки. Інформаційний потенціал артефактних документів реалізується через музейні експозиції, реставраційні проєкти, документалістику та створення мистецьких творів, що сприяє духовному збагаченню суспільства;

– у соціально-правовій сфері ретроспективна документна інформація виконує функцію правового захисту особистості, забезпечуючи реалізацію та захист законних інтересів громадян. Документна база використовується як доказова основа для верифікації юридичних і майнових прав, нарахування соціальних виплат, встановлення пільгових статусів, а також для документального підтвердження фактів політичних репресій та інших значущих подій у державно-громадському житті [30].

Підсумовуючи класифікацію артефактних документів у системі інформаційного забезпечення користувачів, варто констатувати, що ключовим критерієм їх ідентифікації є виняткова цінність та унікальність контенту, а також науково-довідкового апарату (передмов, коментарів, аналітичних статей). Документи цієї категорії характеризуються специфічною внутрішньою архітектонікою, що виявляється в особливій структурі, цільовому доборі та способі організації інформаційного повідомлення.

## **2.2. Нормативно-правові засади діяльності з артефактними документами**

Сьогодні охорона та раціональне використання історичного надбання – це стратегічний напрям культурної політики. Ця галузь безпосередньо впливає на формування соціальної активності, патріотичного виховання та естетичного світогляду людини, перетворюючи минуле на живий інструмент розвитку суспільства.

Нормативно-правова база, що регламентує роботу з артефактними документами, спирається на комплекс національних та міжнародних актів. Ключовими серед них є Закон України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III), положення Гаазької конвенції 1954 року щодо захисту цінностей під час конфліктів, а також профільний Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи».

Цей Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою. Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Згідно з типологією, пам'ятки культури поділяють на чотири основні групи:

- Споруди та витвори: Сюди належать архітектурні та інженерні об'єкти, монументальне мистецтво (скульптура, розписи), місця археологічних розкопок та печери, де жила людина. Також до цієї групи входять будівлі, що є

автентичними свідками важливих історичних подій або життя видатних постатей.

- Комплекси (ансамблі): Це цілісні групи об'єктів (окремих або взаємопов'язаних), що розташовані на певній спільній території.
- Визначні місця: Особливі ландшафти або зони, створені природою та людиною, які мають високу історичну, наукову, естетичну чи мистецьку цінність.
- Артефактні документи: Унікальні письмові пам'ятки, зокрема рідкісні видання та стародруки.

Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, прийняті в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання органами охорони культурної спадщини. рідкісні видання та стародруки.

Усі об'єкти культурної спадщини, незалежно від того, перебувають вони у державній, комунальній чи приватній власності, підлягають обов'язковому державному обліку шляхом їх включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного або місцевого значення. Процедура адміністрування цього Реєстру, що включає занесення нових об'єктів, зміну їхнього охоронного статусу або вилучення з переліку, здійснюється згідно з установленим порядком, який безпосередньо залежить від визначеної категорії конкретної пам'ятки.

Процедура внесення об'єктів до реєстру залежить від їхнього статусу: пам'ятки національного значення затверджуються постановою Кабінету Міністрів України за ініціативи профільного міністерства, тоді як рішення щодо пам'яток місцевого значення приймає безпосередньо цей центральний орган виконавчої влади протягом місяця після отримання подання від місцевих профільних установ, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури або інших спеціалізованих громадських організацій.

Згідно з чинним законодавством, об'єкти культурної спадщини поділяються на споруди (архітектурні та інженерні витвори, монументальне мистецтво, археологічні об'єкти), комплекси (топографічно визначені сукупності об'єктів) та визначні місця (антропогенні ландшафти та зони з високою історико-культурною цінністю). Окрему категорію становлять артефактні документи, зокрема стародруки та рідкісні видання. Усі ці об'єкти, незалежно від форми власності, підлягають обов'язковій реєстрації у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України за категоріями національного або місцевого значення. Сучасний процес реєстрації повністю цифровізований: відомості вносяться до інформаційно-комунікаційної системи, а пам'ятці присвоюється унікальний цифровий ідентифікатор, що є обов'язковою умовою її офіційного статусу. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини видає власнику або уповноваженому органу відповідний документ про реєстрацію, який сьогодні може мати вигляд електронного витягу з QR-кодом.

Державне управління у цій сфері здійснюють Кабінет Міністрів України, профільне міністерство, органи влади АР Крим, а також місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Порядок внесення змін до Реєстру залежить від статусу об'єкта: пам'ятки національного значення затверджуються постановою КМУ, а місцевого – рішенням профільного міністерства протягом місяця після отримання подання від місцевих органів чи спеціалізованих громадських організацій, як-от ІКОМОС чи Українське товариство охорони пам'яток. Подання про включення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО здійснює Кабінет Міністрів за рекомендацією центрального органу охорони спадщини та національного комітету ІКОМОС.

Щодо права власності, пам'ятки можуть належати державі, громадам або приватним особам, за винятком археологічних об'єктів (зокрема підводних та пов'язаних з ними рухомих предметів), які є виключною власністю держави. Власники та користувачі зобов'язані утримувати пам'ятку в належному стані, вчасно проводити ремонти та захищати її від руйнування згідно з охоронним

договором, укладання якого є обов'язковим для законного володіння об'єктом. Фінансування цих заходів здійснюється за рахунок державного та місцевих бюджетів, коштів власників, інвестицій замовників робіт, благодійних внесків та інших законних джерел, зокрема грантових програм. Перелік пам'яток, які заборонено приватизувати, офіційно затверджується Верховною Радою України.

Фінансування заходів зі збереження культурної спадщини базується на поєднанні бюджетних асигнувань усіх рівнів – від державного до місцевого – та залученні приватного капіталу, включаючи ресурси власників і користувачів об'єктів, кошти замовників реконструкції, благодійні пожертви та інші законні надходження. Держава стимулює цей процес через політику пільгового оподаткування, водночас кожна пам'ятка визнається об'єктом із майновою цінністю, що підлягає обов'язковій грошовій оцінці у національній валюті відповідно до нормативів і методик, встановлених Кабінетом Міністрів України.

Органи охорони культурної спадщини мають право застосовувати до юридичних осіб фінансові санкції, розмір яких залежить від тяжкості порушення: за проведення будь-яких незаконних робіт, що загрожують пам'ятці, її території чи історичному ареалу, передбачено штраф від 1 000 до 10 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; порушення ж правил утримання, захисту чи реставрації об'єктів, зокрема недотримання умов охоронних договорів, тягне за собою стягнення від 100 до 1 000 мінімумів. Аналогічний штраф у розмірі від 100 до 1 000 неоподатковуваних мінімумів накладається за приховування, несвоєчасне повідомлення або надання неправдивих даних про нові об'єкти культурної спадщини, виявлені під час будівельних, земляних чи інших видів господарських робіт.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону культурної спадщини, застосовуються правила міжнародного договору України [25].



Сучасна Україна володіє колосальним масивом культурних цінностей світового рівня, проте система їхнього збереження та обліку наразі стикається з низкою серйозних викликів. Хоча бібліотеки, архіви та музеї щоденно працюють із сотнями тисяч рідкісних видань і стародруків, ефективність цієї діяльності суттєво обмежують економічна нестабільність та відсутність цілісної державної нормативної бази. На сьогодні критичною проблемою залишається брак єдиних державних стандартів для реєстрації й опису архівних колекцій (зокрема приватних зібрань), відсутність чітких регламентів щодо створення страхового фонду пам'яток, а також відсутність уніфікованих правил зберігання та використання документів у державних фондах.

Для розв'язання цих проблем фінансування охорони культурної спадщини здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України (загального і спеціального фондів), бюджету АР Крим та місцевих громад, а також залучення приватних ресурсів: внесків власників пам'яток, коштів замовників реконструкції, благодійних пожертв та інших законних джерел. Держава стимулює цей процес через політику пільгового оподаткування, при цьому кожна пам'ятка визнається об'єктом із майновою цінністю, що підлягає обов'язковій грошовій оцінці у національній валюті за методиками, затвердженими Кабінетом Міністрів України. За порушення законодавства, зокрема за незаконні роботи, що шкодять пам'яткам, або неналежне утримання об'єктів, на юридичних осіб накладаються суворі фінансові санкції у розмірі від ста до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Збереження артефактних документів в Україні базується на чинній редакції Закону «Про бібліотеки і бібліотечну справу» та нормах Закону «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Сучасна робота з фондами регулюється національними стандартами, гармонізованими з міжнародними вимогами (зокрема ДСТУ ISO 15489 та ДСТУ ISO 11799 щодо умов консервації та зберігання).

Україна активно інтегрована у світовий культурний простір через програму ЮНЕСКО «Пам'ять світу» та співпрацю з Консорціумом європейських наукових бібліотек (CERL) у створенні зведених каталогів стародруків. Пріоритетним напрямом є цифрова трансформація та включення українських книжкових пам'яток до загальноєвропейської мережі культурної спадщини, що здійснюється відповідно до стандартів IFLA та стратегій ЄС щодо збереження цифрових та фізичних активів.

На сучасному етапі Україна активно впроваджує Державний реєстр національного культурного надбання, що підкреслює статус охорони культурної спадщини як одного з ключових пріоритетів державної політики та місцевого самоврядування. Оскільки збереження об'єктів матеріальної й духовної культури є невід'ємною складовою стратегічного курсу держави, обов'язок захищати історичні пам'ятки та культурні цінності, розташовані на території України, покладається не лише на органи влади, а й на кожного громадянина.

### **2.3. Колекції артефактних документів у бібліотеках України: формування, облік та інформаційне розкриття**

У системі спадкоємності поколінь особливе місце посідають писемні пам'ятки, які є не лише символом традиційної культури, а й безцінним науковим, духовним і матеріальним активом нації. Оскільки книга виступає фундаментом цивілізованого розвитку, збереження та примноження книжкових скарбів історії постає стратегічним пріоритетом державної політики та обов'язком сучасного суспільства перед майбутніми поколіннями.

Суспільство не може розвиватися достатньо цивілізовано, якщо серед своїх пріоритетів не бачить завдання збереження духовного надбання нації, в тому числі книжкових пам'яток історії та культури. Г. І. Ковальчук зазначає: «Хочу наголосити, що стрімкий розвиток новітніх засобів масової комунікації, в бібліотеках завжди існували, існують і будуть існувати спеціалізовані підрозділи, які повинні дбайливо зберігати книжкові раритети, досліджувати їх, створювати

грунтовні каталоги, тепер уже онлайнові, за допомогою нових технологій, сучасні зручні для користувачів, а також піклуватися про своєчасне виготовлення читацьких і страхових копій тощо» [5].

В Україні унікальні писемні пам'ятки зосереджені в державних архівах, бібліотеках, музейних фондах, а також у приватних зібраннях. Провідну роль у цьому процесі відіграє Центральний державний історичний архів України, основні фонди якого зберігаються у Києві та Львові. Серед найбільш значущих об'єктів його колекцій особливу наукову цінність становлять актові книги – унікальні джерела офіційної документації минулих століть.

Актові книги за період з початку XVI до кінця XVIII століття є унікальним масивом документів, що налічує близько мільйона записів і детально висвітлює всі аспекти життя Правобережної України. Ця колекція містить як майнові акти (купівля-продаж, оренда чи розподіл земель шляхти й монастирів), так і важливі статистичні дані: реєстри населення, податкові описи, люстрації староств, а також плани міст і оборонних споруд. Крім того, ці документи є безцінним джерелом для вивчення військово-політичної історії, оскільки фіксують події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, селянсько-козацькі повстання та гайдамацький рух.

Фонд Архіву Коша Нової Запорозької Січі є винятковим джерелом для дослідження української історії XVIII століття, адже його документи детально відображають усі аспекти життя запорозького козацтва в останній період його існування. Матеріали архіву охоплюють широке коло тем: від господарства, торгівлі та міжнародних зв'язків до культури, побуту й особливостей адміністративного устрою. Найбільшу наукову цінність мають статистичні документи – реєстри, описи, переписи та списки, які дозволяють точно реконструювати соціально-економічну структуру Запорозжя.

Масиви документів, що висвітлюють історію Лівобережжя та Слобожанщини кінця XVII–XVIII століть, зосереджені у фондах ключових державних та військових установ того часу. До найважливіших джерел належать

матеріали Генеральної військової канцелярії та Канцелярії військового скарбу, що фіксували вищі управлінські й фінансові рішення Гетьманщини.

Адміністративно-політичні трансформації регіону, зокрема періоди обмеження автономії, детально відображені у фондах Першої та Другої Малоросійських колегій, а також у Генеральному описі Лівобережної України (відомому як Рум'янцевський опис) – першому масштабному переписі населення та майна. Нижчу ланку управління та судочинства представляють архіви полкових і сотенних канцелярій, які містять унікальні дані про повсякденне життя, локальну економіку та правові відносини в українських землях цієї доби.

Документи, що висвітлюють мілітарну історію України XVII–XVIII століть, зосереджені у фондах установ, які безпосередньо відповідали за обороноздатність і фортифікацію. Ключові відомості про стан озброєння та матеріальне забезпечення війська зберігаються в архівах Канцелярії генеральної військової артилерії, тоді як питання охорони кордонів, розгортання приставів та будівництво масштабної Української лінії відображені в документах полкових і губернських канцелярій.

Важливо зауважити, що попри цінність козацьких фондів, найбільшу частину архівного зібрання становлять матеріали імперських установ XIX – початку XX століття, які ілюструють період перебування українських земель у складі Російської імперії.

Фонди намісницьких правлінь – Брацлавського, Київського, Катеринославського, Новгород-Сіверського, Подільського, Харківського та Чернігівського – є фундаментальним джерелом для вивчення історії України другої половини XVIII століття. Ці архіви відображають період адміністративної уніфікації українських земель після ліквідації автономного гетьманського устрою.

Документація намісництв містить унікальні відомості про соціально-економічне життя регіонів: від демографічних переписів та описів населених пунктів до матеріалів про розвиток промислів, торгівлі та стану сільського

господарства. Крім того, ці фонди фіксують діяльність нових судових та адміністративних установ, що дозволяє детально реконструювати процес інтеграції українських територій у загальноімперську систему управління.

Цінні матеріали для вивчення культури подають фонди культурно-просвітніх товариств та організацій: Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Київського товариства давнини і мистецтв, Київського відділення Російського технічного товариства, Київського відділення Російського військово-історичного товариства, Харківського історико-філологічного товариства. Родинні й особові фонди українських громадських, політичних і наукових діячів – Галаганів, Грушевських, Скоропадських, Терещенків, а також В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, І. М. Каманіна, О. Ф. Кістяківського, М. Ф. Сумцова, О. О. Потебні тощо – містять їх біографічні відомості, висвітлюють розвиток культури, науки, суспільно-політичних рухів в Україні в XIX – на початку XX ст. [32].

Фундамент книжкової скарбниці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського складають унікальні колекції XVIII–XIX століть, що були сформовані на базі бібліотек провідних навчальних та релігійних центрів: Київського університету св. Володимира, Київської духовної академії, Ніжинського інституту та Кременецького ліцею.

Окрім академічних фондів, до збірки увійшли цінні масиви з ліквідованих монастирів, наукових товариств та націоналізованих приватних колекцій. Ці зібрання мають особливу вагу не лише через кількість раритетів, а й завдяки продуманій системності – вони формувалися фахівцями протягом століть шляхом цілеспрямованого відбору літератури, що перетворило їх на цілісні джерельні комплекси світового рівня.

Цінні пам'ятки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в основному зберігаються у відділі рукопису [13].

Харківська державна наукова бібліотека (ХДНБ) імені В. Г. Короленка є однією з найважливіших книгозбірень країни. Її універсальний фонд налічує

близько 7 мільйонів примірників, що робить її другою за обсягом бібліотекою в Україні (після НБУ ім. В. І. Вернадського) та лідером у системі Міністерства культури.

Колекція бібліотеки має статус національного надбання і містить як вітчизняні, так і зарубіжні документи. Завдяки такому масштабу заклад здатний забезпечити будь-які потреби відвідувачів: від проведення глибоких наукових досліджень та освітніх проєктів до інформаційної підтримки та організації культурного дозвілля.

Колекція західноєвропейських інкунабул (першодруків) у фондах бібліотеки вражає своєю історичною глибиною: її відкриває Нюрнберзька Біблія 1475 року. Хронологічний ряд продовжують рідкісні фрагменти «Суми» Астезана (Кельн, 1479), кельнський Місал 1481 року та венеційське видання «Творів» Арістотеля 1483 року з коментарями Аверроеса.

Особливу наукову цінність має зібрання українських видань XVI–XVIII століть, яке налічує понад 740 видань (близько 1 000 примірників). Це книги, надруковані кириличним та латинським шрифтами у провідних друкарських центрах того часу, таких як Острог, Львів, Київ, Чернігів та Почаїв. Унікальність колекції підкреслюється наявністю 42 пам'яток друку, що збереглися в усьому світі лише в одному – харківському – примірнику [24].

Наукова та культурна значущість бібліотечної установи визначається передусім масштабом та змістом її фондів. У цьому контексті Національна історична бібліотека України виступає охоронцем документальної спадщини світового рівня, яка є невід'ємною частиною культурного коду нації. Центральне місце в ієрархії фондів посідає унікальна колекція стародруків XVI–XVIII століть, а також рідкісні видання XIX–XX століть. Ці безцінні артефакти зосереджені в спеціалізованому відділі стародрукованих, рідкісних та цінних книг, що забезпечує їхнє збереження як фундаментальних джерел історичної пам'яті.

Науково-дослідна робота з вивчення книжкових колекцій є стратегічним напрямом діяльності відділу, що дозволяє вводити рідкісні видання у широкий науковий обіг. Фундамент цієї роботи було закладено ще у 1974 році, коли розпочалося видання серії спеціалізованих друкованих каталогів. Ці праці охоплюють як слов'янську кириличну спадщину (зокрема унікальні видання друкарні Києво-Печерської лаври), так і ілюстровані видання XIX століття та книги цивільного друку.

Важливою віхою став 1992 рік, коли Бібліотека долучилася до масштабного загальнодержавного проєкту зі створення «Друкованого зведеного каталогу україномовної книги 1798-1923 рр.». Ця робота, успішно завершена у 2003 році, об'єднала ресурси найбільших державних бібліотек та музеїв, ставши головним бібліографічним джерелом для дослідження історії української книги періоду національного відродження.

Національна історична бібліотека України має колекцію стародруків, їх нараховується 12:

1. Рукописні книги.
2. Стародруки іноземними мовами.
3. Стародруки церковнослов'янською мовою (кириличного друку).
4. Видання гражданського друку.
5. Видання з автографами та дарчими написами видатних діячів науки і культури.
6. Прижиттєві видання творів класиків української та російської літератури.
7. Видання воєнної доби 1941-1945 рр.
8. Книги з бібліотеки митрополита Флавіана.
9. Книги з бібліотеки Павла Платоновича Потоцького.
10. Шевченкіана.
11. Мініатюрні видання.
12. Сатирична періодика 1905-1907 рр.

Національна історична бібліотека володіє унікальним фондом документів, значна частина якого підлягає включенню до Державного реєстру книжкових пам'яток України [14].

Серед скарбів бібліотеки виняткове значення має найдавніший поменник Києво-Печерської Лаври (1483-1526 pp.). Ця рукописна книга XV-XVI століть є не лише духовним реліквіаром, а й цінним джерелом для вивчення соціальної структури тогочасного суспільства.

Поменники (або синодики) використовувалися в храмах для молитовного поминання віруючих. Записи в них здійснювалися за чітким ієрархічним принципом: спочатку вписували духовних осіб та знать, а вже потім – простих людей. Можливість потрапити до списків Лаври – найавторитетнішої обителі того часу – потребувала грошових або майнових пожертв, що робило вкладників фактичними меценатами монастиря.

Наукова рецепція поменників як повноцінних історичних джерел розпочалася у XIX столітті. Вагомий внесок у це дослідження зробив професор Київської духовної академії Степан Голубєв, який спеціалізувався на вивченні церковнослов'янських книг. Він підкреслював, що такі рукописи є не просто релігійними атрибутами, а стратегічно важливими писемними пам'ятками, що містять «важливий матеріал для розв'язання дискусійних і досі не з'ясованих питань» історії.

Час дійсно не шкодує паперові пам'ятки, і стан Поменника XV ст. – з деформованою оправою та забрудненнями – яскраво ілюструє виклики, з якими стикаються реставратори. Такі пошкодження часто є наслідком століть активного використання книги в богослужіннях та неналежних умов зберігання в минулому.

Окрім рукописів, особливу наукову вагу мають палеотипи (видання 1501-1550 років). У фондах Державної історичної бібліотеки України (ДІБУ) ця колекція є хронологічно найдавнішим і найціннішим сегментом іноземних стародруків. Вона представляє перехідний етап від першодруків-інкунабул до



сучасної форми книги, зберігаючи при цьому унікальні художні та типографські особливості епохи Відродження.

Найстарішим палеотипом у фондах Державної історичної бібліотеки України (ДІБУ) є праця Марка Тулія Цицерона «Про природу богів» (*De Natura Deorum*), надрукована у Венеції в 1523 році [34].

Це видання має особливу колекційну цінність, оскільки воно вийшло з друкарні легендарного Альда Мануція. У фондах бібліотеки це єдина «альдина» – книга, що репрезентує золоту добу венеційського друкарства. Видана латинською мовою, вона є зразком високої культури книговидавання епохи Відродження, де бездоганна типографіка поєднується з інтелектуальною спадщиною античності.

Родина Мануціїв – це справжні революціонери книжкової справи, які перетворили громіздкий середньовічний фоліант на зручний сучасний формат. Старший Альд Мануцій, заснувавши свою друкарню у Венеції в 1494 році, поставив собі за мету зробити античну класику (особливо грецьку) доступною не лише для вузького кола вчених, а й для широкого загалу освічених людей.

Видання цієї фірми, відомі як альдини, стали еталоном якості та естетики в Європі XVI століття. Вони поєднували в собі високу філологічну точність текстів із неперевершеною технікою друку.

Примірник книги, що зберігається у відділі стародрукованих, рідкісних та цінних книг, на жаль пошкоджений – відсутній титульний лист [33].

Перлиною давньоруської словесності є «Слово о полку Ігоревім» – пам'ятка, що й сьогодні залишається об'єктом прискіпливої уваги істориків та лінгвістів. У фондах Державної історичної бібліотеки України зберігається надзвичайно рідкісний артефакт: перше друковане видання цього твору 1800 року. З оригінального накладу, випущеного в Москві, до нашого часу вціліло лише близько 60 примірників, один із яких є гордістю вітчизняної книгозбірні.

Окрім цього, колекція бібліотеки містить фундамент українського книжкового канону – Острозьку Біблію 1581 року. Це перше повне видання Біблії

церковнослов'янською мовою, яке стало справжнім тріумфом українського друкарства та культури світового рівня.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) не дарма називав Острозьку Біблію 1581 року «Царицею книжок». Це видання стало не просто релігійним текстом, а справжнім інтелектуальним подвигом українського наукового гуртка під патронатом князя Костянтина Острозького.

В основу видання лягли різноманітні слов'янські списки, які пройшли сувору текстологічну звірку з грецькими (Септуагінта), латинськими (Вульгата), чеськими та польськими джерелами. Результатом стала перша повна кирилична Біблія, яка на століття визначила канонічний текст для всього православного світу, що використовував старослов'янську мову.

Належить до визначних зразків не тільки української, а й світової поліграфії XVI ст. І сьогодні ця книга привертає увагу надзвичайно високою поліграфічною майстерністю і витонченістю, естетичною досконалістю друку. У ДІБУ зберігаються примірники таких книжок як Новий завіт із Псалтирем. – Острог, 1580 р. та Арифметика Леонтія Магницького 1703-го року.

Новий завіт із Псалтирем – друге відоме острозьке видання. Призначалося не для літургійного застосування, а головним чином для індивідуального домашнього читання. Видавці сподівалися, що видання стане підручною книжкою для українського духовенства і навчальним посібником для молоді.

Острозьке видання Івана Федоровича вирізняється багатим художнім оформленням, що включає герб князя В. К. Острозького, власну друкарську марку майстра та понад 30 дереворитних заставок й ініціалів. Водночас «Арифметика» Л. Магницького, початково створена як підручник для вихованців Московської школи навігаційних та математичних наук, перетворилася на фундаментальну енциклопедію знань і залишалася головним математичним посібником у Російській імперії аж до середини XVIII століття.

Надрукована старослов'янською мовою за розпорядженням Петра I у Москві, ця книга містить на звороті титульного листа гравюру з букетом квітів та

віршами Л. Магницького, а на наступній сторінці— державний герб в оточенні постатей Архімеда й Піфагора з математичними символами. Таке оформлення підкреслювало статус видання як фундаментального підручника, що поєднував тогочасні наукові знання з державними інтересами імперії [15].

Справжньою перлиною колекції є класична праця французького історика й академіка Жозефа-Франсуа Мішо «Історія хрестових походів» (1767-1839 pp.), яка ще за життя автора здобула світове визнання. Під час подорожей Єгиптом та Сирією дослідник зібрав унікальні відомості про релігійні війни XI–XVIII століть, зумівши поєднати глибокий науковий аналіз із надзвичайно жвавим та образним стилем викладу. Завдяки майстерності автора ця масштабна історична розвідка сприймається читачем як захопливий пригодницький роман, залишаючись при цьому фундаментальним джерелом знань про епоху Середньовіччя.

Це розкішне енциклопедичне видання стало одним із поліграфічних шедеврів знаменитого видавця М. О. Вольфа завдяки винятковому художньому оформленню. Спеціально для книги видатний ілюстратор Густав Доре створив 32 повносторінкові гравюри на дереві, які згодом стали класичним візуальним каноном епохи Хрестових походів. Високу естетичну цінність праці доповнюють численні політипажі в тексті, вишуканий кольоровий титульний аркуш та орнаментальні форзаці із золотим вкрапленням [4].

Дослідження фондів провідних книгозбірень України – Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Національної історичної бібліотеки та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського— дозволило структурувати знання про наявні колекції артефактних документів. Вивчення цих фондів підкреслює засадничу роль книжкових пам'яток у збереженні духовного надбання нації, адже цивілізований розвиток суспільства неможливий без визнання пріоритетності охорони своєї культурної та історичної спадщини.

## **Висновки до розділу 2**

У другому розділі бакалаврської роботи було досліджено класифікацію артефактних документів крізь призму інформаційних потреб користувачів. Встановлено, що ключовим критерієм для визнання документа артефактом є виняткова цінність та унікальність його змісту, коментарів чи супровідного наукового апарату. Такі видання вирізняються специфічною внутрішньою структурою, особливим підбором матеріалів та унікальною організацією викладу інформації.

Подальший аналіз виявив, що робота з цими об'єктами регламентується нормативно-правовою базою, яка визначає охорону культурної спадщини як пріоритетний напрям державної та місцевої політики. Огляд колекцій артефактних документів у провідних архівах і бібліотеках України підтверджує, що збереження історичних пам'яток є не лише обов'язком влади, а й відповідальністю кожного громадянина, що забезпечує тяглість національної культури.

### РОЗДІЛ 3.

## ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ АРТЕФАКТНИХ ДОКУМЕНТІВ У ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ

### **3.1. Практика використання артефактних документів у Національній історичній бібліотеці України**

Історичну бібліотеку України засновано 1939 року на базі бібліотеки митрополита Флавіана, книжкових фондів Антирелігійного та Історичного музеїв для сприяння розвитку історичної науки та освіти. Розташована на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. До 2009 року мала назву Державна історична бібліотека України. Нині Бібліотека має статус національної згідно з Указом Президента України від 30.09.09 р. № 780/2009 «Про надання ДІБ України статусу національної» [14].

Метою діяльності Національної історичної Бібліотеки України (НІБУ) є сприяння реалізації прав громадян на знання, освіту, користування цінностями національної і світової культури, науки та освіти, що зберігаються в Бібліотеці, забезпечення збору, зберігання та надання інформації про розвиток державності, економіки, науки і культури України; доступ до культурної спадщини людства та сприяння суспільній і культурній самореалізації особистості[14].

Унікальність книгозбірні полягає в тому, що вона – єдина в державі спеціалізована бібліотека з питань історії, суміжних історичних дисциплін та історичного краєзнавства. На сьогодні її багатомовні фонди налічують понад 800 тисяч одиниць зберігання, охоплюючи видання українською, польською, німецькою та іншими європейськими мовами. Важливою віхою в історії закладу стало відкриття відділу рідкісних і цінних книг у вересні 1964 року. Водночас історія бібліотеки нерозривно пов'язана з трагічними подіями Другої світової війни, коли найцінніша частина її колекцій була знищена або вивезена до Німеччини. Наукова спільнота визнає втрату цих стародруків одним із найболючіших ударів по українській культурній спадщині того періоду.

У післявоєнний період відновлення бібліотечних фондів стало можливим завдяки масштабній підтримці з боку великих книгозбірень, також зокрема наукової бібліотеки імені Стефаника у Львові та інших установ України. Саме ці передані цінні документи сформували первинне ядро фонду відділу рідкісних книг. Надалі колекція систематично поповнювалася як через налагоджену мережу міжбібліотечного обміну, так і шляхом цілеспрямованої закупівлі унікальних раритетів у букіністичних крамницях найбільших культурних центрів того часу [14].

Спеціалізований відділ стародруків, рідкісних та цінних видань відкрив свої двері для відвідувачів 02 вересня 1964 року. Цій події передував тривалий етап підготовки, що включав ретельний відбір книжкових пам'яток, їхню систематизацію, науковий опис та створення системи каталогів. У сучасних умовах пріоритетом діяльності відділу є глибока науково-дослідна робота. Вона базується на фундаменті унікальних колекцій, серед яких особливе місце посідають рукописи, кириличні та іноземні стародруки, видання з автографами видатних постатей, а також тематичні зібрання, зокрема бібліотеки митрополита Флавіана, Павла Потоцького та велика колекція Шевченкіани.

Науково-дослідний відділ стародруків, цінних та рідкісних видань головним завданням якого є збереження, всебічне дослідження та популяризація книжкових пам'яток світового та загальнонаціонального значення.

Напрями діяльності відділу:

- формування, зберігання та бібліотечно-бібліографічне опрацювання фонду рукописних книг, стародруків, рідкісних і цінних видань XIX-XXI ст.;
- здійснення науково-дослідної роботи з питань книгознавства та бібліотекознавства;
- задоволення запитів користувачів шляхом видачі документів в читальний зал відділу, виконання бібліографічних довідок за тематикою фонду відділу;

- забезпечення всебічного розкриття фонду за допомогою довідково-бібліографічного апарату, створення електронної бази даних матеріалів до Державного реєстру національного культурного надбання;
- популяризація книжкового фонду шляхом публікацій у фахових виданнях, засобах масової інформації, підготовки доповідей та повідомлень на наукових конференціях, організації та презентацій книжкових виставок, бібліографічних оглядів, проведення навчально-інформаційних екскурсій;
- укладання друкованих каталогів на книжкові колекції відділу.[29].

Звітні дані відділу демонструють чітку орієнтацію на наукову спільноту. Основний контингент відвідувачів складають дослідники, які працюють із артефактними документами для підготовки дисертаційних та монографічних праць. Серед них найбільшу групу формують аспіранти, наукові співробітники та музейні фахівці. Високу наукову кваліфікацію аудиторії підтверджує присутність кандидатів та докторів наук, а також представників професорсько-викладацького складу та академіків, що свідчить про унікальність фондів для фундаментальних історичних розвідок. Багато науковців працюють на території Заповідника Києво-Печерської Лаври, за допомогою зібраних матеріалів науковці пишуть та видають книги та статті.

Широке коло користувачів підрозділу охоплює різні верстви суспільства: фахові спеціалісти, викладачі вищої школи, студенти, журналісти та службовці, що підтверджує роль книгозбірні як універсального інформаційного центру.

Використання артефактних документів виходить далеко за межі суто академічного середовища, охоплюючи медійну та видавничу сфери. Для засобів масової інформації ці джерела стають фундаментом при створенні освітнього контенту: документальних фільмів, наукових програм та аналітичних статей. Видавництва, зі свого боку, звертаються до оригінальних першоджерел не лише для перевидання класичних праць істориків, а й задля реконструкції та збереження власної корпоративної спадщини. Водночас для студентської та

учнівської молоді безпосередня робота з раритетами є незамінним інструментом формування дослідницьких навичок та поглиблення.

Отже, користувачам було видано всього українською мовою 590 книг, громадянською мовою (це книги до 1830 року) видано 2045 книг, слов'янською мовою 86 книг, 8043 газет, та 2315 журналів.

Простір відділу організовано за принципом поєднання зон зберігання та комфортної роботи користувачів (зал на 12 місць). Особливу увагу приділено безпеці унікальних зібрань у першій кімнаті. Рукописи, палеотипи та рідкісні стародруки зберігаються у закритих дерев'яних шафах. Такий спосіб розміщення є технологічною необхідністю, оскільки дозволяє мінімізувати вплив зовнішніх факторів— світла та пилу— на стан паперу й палітурок найцінніших екземплярів.

Друга кімната фондосховища є осередком більш сучасної літератури та довідкових джерел, що зберігаються у надійних металевих шафах. Цікавою знахідкою бібліотекарів стало використання стандартних каталожних шаф для зберігання колекції мініатюрних книг— це дозволило ефективно систематизувати дрібні видання за абеткою. Проте бібліотека стикається з серйозними інфраструктурними викликами. Відсутність спеціалізованих стелажів для великих форматів та сучасної системи вентиляції ставить під загрозу фізичний стан раритетів. Взимку, через роботу опалення, вологість повітря падає нижче норми, що призводить до пересихання книжкових блоків та палітурок.

У відділі створено багаторівневу систему «захисного контуру» для національного надбання. Від вогню фонди захищають спеціалізовані броньовані двері та сучасні системи гасіння. Самі ж документи, окрім металевих сейф-шаф, мають персональний захист у вигляді спеціальних папок і коробок. Безпеку від стороннього втручання гарантує цілодобовий відеоконтроль та інтелектуальна сигналізація ВМІ-20 із датчиками руху. Важливо, що кожен документ фізично інтегрований у протикрадіжну систему завдяки використанню індивідуальних захисних чипів.



У межах формування Державного реєстру національного надбання в бібліотеці триває процес наукової ідентифікації та репатріації рідкісних видань із загальних книгосховищ до спеціалізованого відділу. Головним критерієм відбору є наявність власницьких штампів, що дозволило реконструювати дві масштабні колекції: бібліотеку митрополита Флавіана та зібрання Павла Потоцького. Важливим результатом цієї роботи став опублікований у 2011 році каталог фонду митрополита Флавіана, проте процес пошуку та інтеграції нових знахідок до цих колекцій залишається активним і сьогодні [2].

Унікальне зібрання відділу рідкісних видань є фундаментальною базою для сучасних історичних та культурних розвідок. Наукові співробітники відділу активно презентують ці скарби через фахові публікації, тематичні експозиції, екскурсійні програми та участь у міжнародних конференціях. Знаковим етапом розвитку став запуск у 2011 році спільного проєкту з компанією «Електронні архіви України» під назвою «Національна історична спадщина України – світовий доступ в цифровому форматі». Ця ініціатива спрямована на створення цифрових копій найцінніших документів, що дозволяє одночасно вирішити два критичні завдання: гарантувати фізичне збереження оригіналів та забезпечити відкритий доступ до оцифрованих матеріалів для наукових і освітніх потреб.

НІБУ принципово зберігає всі особливості друкованого примірника видання – оригінальний колір сторінок, всі власницькі, читацькі написи, примітки, штампи, печатки та екслібриси, зачитані сторінки. Електронна бібліотека формується з використанням програмного забезпечення з відкритим кодом ОМЕКА S, яке розроблено Центром історії та нових медіа Роя Розенцвейга при Університеті Джорджа Мейсона (США). Всі цифрові копії документів представлені у форматі .pdf. Для зручності, документи на сайті можна переглядати у складі тематичних колекцій або як окремі видання.

На ресурсі організовано якісний пошук, який забезпечує отримання інформації за багатьма параметрами: ключовим словом, автором, назвою, роком публікації та іншими властивостями, незалежно від того в якій Колекції

знаходиться документ. Всі цифрові копії, які представлено на сайті ЕБ, належать до суспільного надбання. Права на копіювання та відтворення електронних копій з ЕБ регулюються Законом України «Про авторське право і суміжні права». Використання та цитування будь-яких об'єктів, розміщених в ЕБ, дозволяється за умови зазначення джерела та прямого посилання на сайт Електронної бібліотеки «Історична спадщина України».

На сайті НІБУ доступні цифрові копії книг, що мають виняткову історичну цінність це електронна бібліотека «Історична спадщина України». Імідж-каталог: переведення в електронну форму генерального алфавітного каталогу (понад 600 тис. карток), що дозволяє шукати документи онлайн.

Регламент визначає чітку послідовність дій – від відбору крихкого оригіналу до появи його цифрової копії у вільному доступі. Кожен крок спрямований на мінімізацію фізичного впливу на книгу та максимальну точність передачі її вигляду.

1.Формування черговості та облік – етап планування:визначаються пріоритети оцифрування на основі фізичного стану документів та їхньої історичної значущості. Кожне видання фіксується у плані робіт, що дозволяє уникнути дублювання та контролювати рух фондів.

2.Фізична та правова підготовка – передсканувальний аналіз: спеціалісти перевіряють книгу на наявність пошкоджень, за потреби проводять дрібну консервацію. Одночасно аналізується авторське право та визначаються технічні вимоги до обладнання (наприклад, використання книжкових колик для стародруків).

3.Високоточне сканування – технічні параметри: здійснюється безпосереднє знімання з дотриманням кольоропередачі та роздільної здатності (зазвичай від 300 до 600 DPI). Використовується спеціалізоване «холодне» світло, яке не пересушує папір та не пошкоджує фарбу.

4.Графічна обробка та реставрація – робота з результатом: отримані «сирі» файли очищують від цифрових артефактів, проводять корекцію яскравості,

обрізають краї та вирівнюють сторінки. На цьому ж етапі може відбуватися розпізнавання тексту (OCR).

5.Систематизація та метадані – упорядкування: кожній цифровій копії присвоюються унікальні ідентифікатори та детальний опис (автор, назва, рік, особливості примірника). Це створює надійну структуру для майбутнього пошуку в базі даних.

6.Публікація та користувацький сервіс – забезпечення доступу: матеріали завантажуються в електронну бібліотеку або портал. Користувач отримує зручні інструменти для перегляду, масштабування та вивчення документа без ризику для паперового оригіналу.

Планування та облік:

створення переліку книжкових видань, що потребують оцифрування;

критерії відбору: незадовільний фізичний стан реєстрованих видань та/ або часте запитування користувачами, належність до тематичної колекції, тощо;

погодження/затвердження переліку видань на оцифрування. Заявка візується не менш ніж 2–ма посадовими особами.

Заявка складається:

– короткого бібліографічного запису, що дозволяє однозначно ідентифікувати документ (автор, повна назва, короткі вихідні дані, рік видання, кількість сторінок та особливості пагінації);

– інвентарного номеру одиниці зберігання;

– визначеного рівня використання: КОД I – вільний доступ з Інтернет до анотації/бібзапису; доступ до повного тексту дозволений з локальної мережі Бібліотеки. Код 0 – Вільний доступ з мережі Інтернет; електронне видання захищено лише водяним знаком та нагадуванням про необхідність посилання на місцезнаходження першоджерела;

– в останній графі зазначається виконавець: співробітник бібліотеки або організація, що виконує сканування на засадах аутсорсінгу.

Підготовка до оцифрування:

- відбір літератури в книгосховищах, занесення бібліотечного запису до БД Електронного фонду (фіксування наявності аркушів, автографів, штампів належності до зібрань та колекцій, карт, відсутність аркушів);

- підготовка метаданих – коротких анотацій із використанням максимальної кількості ключових слів (зادля поліпшення індексування та оптимізації пошукових можливостей електронного каталогу);

- передача виконавцям книг згідно з затвердженим зразком акту (в переліку книжкових видань обов'язково вказувати інвентарний номер, заголовок та дату виконання).

Надання доступу до електронних копій:

- зв'язування імпортованих до БД «Електронний фонд» бібл. записів з користувацькими копіями у форматі PDF DJVU, або сторінками HTML із вбудованими flash – роликами (в режимі перегляду – без можливості збереження на ПК користувача) за допомогою гіперпосилань;

- перевірка переходу за посиланням з ЕК до повнотекстових копій;

- з метою оптимізації обслуговування читачів в електронному читальному залі – створення електронної бібліотеки, доступної з локальної мережі із застосуванням спеціалізованого програмного забезпечення «Greenstone» (для створення та розповсюдження електронних колекцій – користувацьких копій).

Попри складні умови, спричинені російською агресією та обмеженим фінансуванням, Національна історична бібліотека України продовжує виконувати свою місію. Хоча повне оцифрування фондів наразі неможливе через брак коштів, процес триває поступово, а новини про успіхи підрозділу регулярно публікуються в соціальних мережах. Проте аналіз роботи відділу стародруків виявив низку критичних недоліків, що потребують системного вирішення.

Ключові тези (основні недоліки):

- Порушення умов зберігання. Відсутність систем кондиціонування, фільтрації повітря та приладів контролю мікроклімату ставить під загрозу фізичну цілісність унікальних документів.

– Потреба у реставрації. Значна частина раритетного фонду перебуває у незадовільному стані й потребує фахового втручання реставраторів та палітурників.

– Інфраструктурний дефіцит. Брак спеціалізованих меблів (стелажів та шаф) відповідних форматів ускладнює організацію зберігання, особливо для великоформатних видань.

– Обмежений доступ до «цифри». У читальному залі відсутні комп'ютеризовані робочі місця, що унеможлиблює роботу дослідників із уже оцифрованими матеріалами безпосередньо у бібліотеці.

– Гальмування реєстраційних процесів. Створення Державного реєстру національного надбання просувається повільно через об'єктивні чинники:

1.1. Масштабність: величезний обсяг документів для обробки.

1.2. Децентралізація: розпорошеність фондів між шістьма відділами та чотирма сховищами.

1.3. Кадровий голод: нестача операторів та покладання реєстраційних обов'язків на працівників як додаткове навантаження.

1.4. Технічний знос: дефіцит сучасного обладнання для прискорення процесу.

Сучасне збереження фондів – це поєднання захисту від фізичного зносу та забезпечення оперативного доступу до інформації. Впровадження нових методів консервації є ключем до того, щоб культурна та наукова спадщина країни залишалася доступною для користувачів у найкоротші терміни.

Під час проведення емпіричного дослідження працівників Національної історичної бібліотеки України шляхом анкетування ми намагалися дослідити роботу збереження артефактних документів. Анкета містила наступні запитання (додаток 1).

Результати проведеного анкетування дозволяють реконструювати історію появи артефактних документів у фондах бібліотеки. Установа була

заснована у 1939 році, а її первинне ядро сформувалося шляхом об'єднання фондів музейних книгозбірень та цінних приватних зібрань.

Надалі колекція систематично розширювалася завдяки двом основним каналам: налагодженому книгообміну між провідними бібліотеками та цілеспрямованому викупу раритетних видань у букіністичних крамницях.

Національна історична бібліотека розпочала свою діяльність у 1939 році, сформувавши первинне ядро фондів на основі розпорошених музейних книгозбірень та унікальних приватних колекцій. Подальше розширення збірки відбувалося через стратегічний міжбібліотечний обмін та цілеспрямований пошук рідкісних видань на букіністичному ринку. Сьогодні ці документи є фундаментом для розвитку української науки та культури: вони інтегровані в екскурсійну діяльність та виставкові проєкти, а також слугують незамінними першоджерелами для науковців і приватних дослідників, які працюють над дисертаціями чи поглибленим вивченням національної історії.

Збереження цих тендітних пам'яток забезпечується комплексною системою фізичного та технологічного захисту. Безпека від зовнішніх загроз гарантується цілодобовим відеоспостереженням та сучасною протикрадіжною сигналізацією, тоді як захист від природного старіння базується на суворому контролі температурно-вологісного режиму та впровадженні реставраційних заходів. Особливу роль відіграє масштабна цифровізація цінних документів – це дозволяє перевести основну роботу дослідників у віртуальну площину, мінімізуючи фізичний контакт із оригіналами та подовжуючи термін життя книжкових раритетів.

### **3.2. Напрями вдосконалення механізмів роботи з артефактними документами в Національній історичній бібліотеці України**

Для вирішення окреслених проблем відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг необхідний комплексний підхід, що поєднує інженерні рішення, кадрове підсилення та оновлення матеріально-технічної бази. Ось структуровані

рекомендації, спрямовані на створення належних умов для збереження національного надбання:

#### Рекомендації щодо модернізації відділу

1. Оптимізація мікроклімату та інженерних систем. Критично важливим є перехід від пасивного спостереження до активного управління середовищем. Сховище має стати ізольованою екосистемою, де зовнішні погодні умови не впливають на стан паперу.

- Встановлення клімат-контролю монтаж прецизійних кондиціонерів, здатних підтримувати стабільну температуру та вологість цілодобово.

- Система фільтрації впровадження припливно-витяжної вентиляції з фільтрами тонкого очищення для нейтралізації пилу та газоподібних забруднювачів (оксидів азоту, сірки), які спричиняють «хімічне старіння» книг.

- Моніторинг оснащення залів електронними гігрографами та люксеметрами для постійного контролю світлового та вологого режимів.

2. Інституціалізація реставраційної служби. Створення спеціалізованого підрозділу дозволить перейти від «аварійного» ремонту до системної консервації.

- кадрове забезпечення: Залучення сертифікованих художників-реставраторів та палітурників, які володіють техніками роботи з пергаментом, шкірою та папером ручного виготовлення;

- лабораторне оснащення: Облаштування майстерні столами з підсвіткою, пресами, дезінфекційними камерами та обладнанням для масового знекислення паперу.

3. Модернізація систем зберігання та пакування. Фізична організація простору має відповідати специфічним форматам артефактів.

- спеціалізовані меблі (закупівля металевих стелажів із висувними полицями для великоформатних фоліантів (атласів, карт) та шаф-драйверів для графічних матеріалів).

- індивідуальна консервація (масове виготовлення безкислотних контейнерів, папок та мікрокліматичних футлярів для кожного стародруку, що захистить їх від механічних пошкоджень та різких коливань вологості навіть усередині шаф).

4. Цифровізація та технічне переоснащення. Для забезпечення сучасного рівня обслуговування необхідно обладнати читальний зал автоматизованими робочими місцями (комп'ютерами). Це дозволить користувачам працювати з оцифрованими копіями раритетів, не пошкоджуючи оригінали. Крім того, прискорення реєстрації фондів у Державному реєстрі національного культурного надбання потребує масштабного оновлення парку оргтехніки та впровадження спеціалізованого програмного забезпечення у всіх підрозділах бібліотеки.

5. Розширення кадрового та експертного потенціалу. Масштабність завдань вимагає перегляду штатного розкладу та залучення зовнішньої експертизи:

- Збільшення штату: направлення додаткових фахівців для роботи з Державним реєстром у кожному відділі.
- Експертна рада: створення постійно діючої робочої групи, до якої увійдуть провідні книгознавці, науковці, музейники та приватні колекціонери. Це забезпечить максимально точну атрибуцію та оцінку артефактів.

На основі проведеного науково-практичного дослідження було проаналізовано генезу та сучасний стан фондів відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг НІБУ. Емпіричний аналіз дозволив реконструювати історію формування колекції, що бере свій початок у 1939 році, а також систематизувати наявні засоби превентивної консервації та захисту артефактів. Водночас безпосередня робота з фондами дала змогу виявити низку критичних недоліків у матеріально-технічному забезпеченні та інфраструктурі, які наразі перешкоджають повноцінній реалізації потенціалу книгозбірні.

Запропонований комплекс рекомендацій спрямований на системне вдосконалення механізмів збереження та популяризації книжкових пам'яток. Впровадження інноваційних рішень – від автоматизації Державного реєстру до



модернізації кліматичних систем та цифровізації читального залу – дозволить не лише гарантувати фізичну цілісність унікальних стародруків, а й вивести якість обслуговування користувачів на якісно новий рівень. Таким чином, перехід до сучасних стандартів бібліотечної справи забезпечить перетворення відділу на високотехнологічний центр історико-культурних досліджень.

### **Висновки до розділу 3**

Результати дослідження, проведеного у третьому розділі, дозволили комплексно оцінити сучасний стан та перспективи розвитку відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг Національної історичної бібліотеки України (НІБУ). Проаналізовано матеріально-технічну базу відділу та чинний регламент оцифрування рідкісних видань. Особливу увагу приділено технологічному ланцюжку – від планування та підготовки документів до створення високоякісних цифрових копій і забезпечення відкритого доступу користувачів до національної спадщини. Безпосередня практична робота у відділі дала змогу виявити низку критичних недоліків у системі збереження артефактів, зокрема:

- інфраструктурні виклики відсутність автоматизованого контролю мікроклімату та систем очищення повітря;
- матеріальні обмеження: дефіцит спеціалізованого обладнання та меблів для зберігання нестандартних форматів;
- кадровий та технічний дефіцит потреба у збільшенні штату кваліфікованих операторів та реставраторів для прискорення наповнення Державного реєстру.

На основі виявлених проблем було розроблено та обґрунтовано стратегічні рекомендації щодо модернізації відділу. Ключові пропозиції охоплюють впровадження прецизійних систем клімат-контролю, створення власного підрозділу професійної реставрації та палітурних робіт, а також повне технічне переоснащення читального залу.

Реалізація запропонованих заходів дозволить збалансувати процеси фізичного збереження унікальних оригіналів із широкою популяризацією фондів у цифровому середовищі, що є критично важливим для інтеграції книжкової спадщини НІБУ у світовий науковий простір.

## ВИСНОВКИ

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена зростаючою роллю документальної спадщини у збереженні національної пам'яті, історії та культурної ідентичності. У сучасних умовах, коли унікальні книжкові пам'ятки стикаються з ризиками природного старіння, недосконалої інфраструктури та зовнішніми загрозами, постає гостра необхідність у модернізації механізмів їх збереження. Водночас трансформація інформаційних потреб суспільства вимагає від бібліотек пошуку балансу між суворою консервацією артефактів та забезпеченням широкого доступу до них. Це робить розробку практичних механізмів оцифрування та оптимізації роботи фондів рідкісних книг своєчасним і вкрай необхідним завданням для вітчизняної бібліотечної галузі.

У результаті проведеного дослідження було досягнуто головної мети роботи – визначено ключові напрями використання артефактних документів для задоволення інформаційних потреб користувачів та розроблено практичні рекомендації щодо оптимізації роботи з ними в Україні. За рівнем якісних критеріїв артефактні документи є повноцінними документними пам'ятками світового, національного та місцевого значення. Цінність такого документа, його унікальне історичне, художнє та культурологічне значення (зокрема використання специфічних носіїв, нестандартних форм, дорогоцінного оздоблення) є визначальною ознакою для віднесення його до категорії артефактів.

У дипломній роботі здійснено комплексне теоретико-методологічне та прикладне дослідження специфіки функціонування, збереження та використання артефактних документів у бібліотечній галузі України. Відповідно до поставлених завдань отримано такі наукові та практичні результати:

1. Уточнено основні поняття дослідження. На основі аналізу дефініцій сучасної терносистеми документознавства та книгознавства сформульовано авторське визначення поняття «артефактний документ» — це документ,

наділений особливою соціально-культурною, історичною чи художньою цінністю, що виділяє його з-поміж документів масового характеру. Визначено, що визначальними якісними критеріями для віднесення документа до категорії артефактів є його унікальність, використання специфічних матеріальних носіїв, нестандартних форм та дорогоцінного оздоблення.

2. Проаналізовано історію вивчення та використання артефактних документів. Досліджено еволюцію наукових поглядів на книжкові пам'ятки та рідкісні видання. З'ясовано, що трансформація інформаційних потреб суспільства змістила акценти в роботі з артефактами: від тривалого періоду суворості, закритої консервації (збереження «речі в собі») до сучасного пошуку балансу між фізичним збереженням раритетів та забезпеченням широкого суспільного й наукового доступу до їхнього змісту.

3. Визначено методологічні підходи, принципи й методи їх наукового дослідження. Обґрунтовано доцільність застосування культурологічного підходу в поєднанні з принципами історизму та єдності теорії з практикою. Це дозволило успішно інтегрувати дослідницький інструментарій історії культури, мистецтвознавства, книгознавства та документознавства для комплексного аналізу документальної спадщини як складного соціокультурного феномену.

4. Охарактеризовано стан нормативно-правового регулювання роботи з артефактними документами. Дослідження законодавчої бази України підтвердило, що охорона, збереження та використання історико-культурної спадщини є стратегічним напрямом державної культурної політики. Державне регулювання безпосередньо впливає на формування національної пам'яті, патріотичне та естетичне виховання громадян. Водночас виявлено потребу в нормативній модернізації процесів цифровізації та обліку раритетних фондів у сучасних умовах.

5. Досліджено класифікаційні підходи до артефактів. Розроблено авторську класифікацію артефактних документів, адаптовану до завдань забезпечення специфічних інформаційних потреб користувачів. Класифікацію побудовано з

урахуванням матеріально-конструктивних особливостей документів, їхнього походження, хронологічних меж та ступеня раритетності, що дозволяє оптимізувати алгоритми їхнього наукового опису та експонування.

6. Систематизовано відомості про місцезнаходження колекцій стародруків і рідкісних видань в інформаційних установах України. На прикладі емпіричного дослідження діяльності відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг Національної історичної бібліотеки України (НІБУ) зафіксовано ключові вектори функціонування подібних колекцій. Систематизовано дані про їхню роль у задоволенні читацьких запитів, виконанні складної бібліографічної роботи, укладанні друкованих каталогів, а також у популяризації фонду через виставкову, конференційну та медійну діяльність.

7. Виявлено основні недоліки в організації роботи з артефактними документами. Завдяки анкетуванню співробітників та користувачів НІБУ було діагностовано та комплексно класифіковано низку критичних проблем:

- інфраструктурні та матеріально-технічні: відсутність автоматизованих систем кондиціонування й контролю мікроклімату в сховищах, брак спеціалізованого обладнання (стелажів) для нестандартних форматів, дефіцит комп'ютеризованих робочих місць для читачів;
- реставраційні: високий відсоток фонду, що потребує невідкладного фахового консерваційно-реставраційного втручання;
- організаційні: незадовільні темпи наповнення Державного реєстру національного культурного надбання. Останнє зумовлене значними обсягами опрацювання, розпорошеністю фондів, дефіцитом спеціалізованого сканувального обладнання та покладанням цих обов'язків на персонал без звільнення від поточної роботи.

8. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення цієї діяльності. На основі виявлених деструктивних чинників сформульовано комплекс практичних рекомендацій, спрямованих на модернізацію процесів збереження та використання артефактів. Обґрунтовано необхідність поетапного оцифрування

(цифровізації) раритетних фондів, оптимізації умов зберігання через закупівлю кліматичного обладнання та впровадження нових технологічних рішень в обслуговування користувачів. Реалізація запропонованих заходів дозволить вивести роботу з артефактними документами в Україні на якісно новий, безпечний та відповідний міжнародним стандартам рівень. На основі виявлених проблем запропоновано комплекс практичних рекомендацій. Їх впровадження дозволить суттєво покращити умови фізичного збереження фонду відділу стародруків та вивести обслуговування користувачів артефактними документами на якісно новий, сучасний і безпечний рівень.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005. 353 с. URL: [http://buklib.net/index.php?option=com\\_jbook&catid=144](http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=144)
2. Бібліотека митрополита Флавіана (каталог книг з фонду відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг) / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. О. Марченко. Київ : Видавничий дім «Вініченко», 2011. 64 с.
3. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-7992.html>
4. Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приуроч. до 70-річчя заснування Держ. іст. б-ки України. Київ: Арістей, 2009. 276 с.
5. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ: НБУВ, 2004. 644 с.
6. Кузьменко Т. М. Соціологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
7. Купалова Г. І. Теорія економічного аналізу: навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 639 с.
8. Карпов Я. С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ : Кондор, 2007. 278 с.
9. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2007. 495 с.
10. Палеографія : навч. посіб. наук. ред. Л. А. Дубровіна. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 228 с.
11. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 272 с.
12. Микитась В. Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. Київ : Знання, 1988. 96 с.

13. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: офіційний сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
14. Національна історична бібліотека України: офіційний сайт. URL: <https://nibu.kyiv.ua>
15. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1994. 446 с.
16. Огієнко І. І. (митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід / упоряд. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 316 с.
17. Огієнко І. І. Українська культура : коротка історія культур. життя укр. народу. Репр. відтворення вид. 1918 р. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
18. Острог. Біблія: Друкарня Івана Федоровича, 1581. 628 арк. З фондів Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Сигнатура: СТ II 1.
19. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Кондор, 2009. 576 с.
20. Павлова О. Ю. Історія української культури : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 400 с.
21. Паніна А. М. Інформаційна потреба як складова інформаційної культури особистості. Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 17–18.11. 2011 р.). Харків: ХДАК, 2011. С. 164–166.
22. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2008. 395 с.
23. Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561 рр. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. № 15512. 482 арк.
24. Пріцак О. Й. Що таке «Ізборник» 1076 року? Ізборник 1076 року / упоряд. С. І. Кот. Київ : Обереги, 1994. С. 5–28.



25. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

26. Колекції рідкісних видань та рукописів у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка : путівник. Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка: офіційний сайт. URL: <http://korolenko.kharkov.com/fond/fond.html>

27. Рильський М. Т. Світоч національно-культурного відродження України (До 150-річчя від дня народження І. Франка). *Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка* : офіційний сайт. URL: <http://korolenko.kharkov.com/franko.htm>

28. Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV–XV вв. Київ: Вид. Комісії для дослідження історії укр. права ВУАН, 1928. 176 с.

29. Русанівський В. М. Питання текстології: міжвідомчий зб. наук. праць / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР ; Київ: Наукова думка, 1977–1990.

30. Смілянець С. І. Національна історична бібліотека України. Київ: Видавничий дім «Вініченко», 2012. 36 с.

31. Формування Національного архівного фонду. Державна архівна служба України: офіційний вебпортал. URL: <https://archives.gov.ua/ua/формування-наф/>

32. Франчук В. Ю. Київський літопис : склад і джерела у лінгвістичному висвітленні / відп.ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1986. 181 с.

33. Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. ЦДІАК України: офіційний вебпортал. URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/history.php>

34. Цицерон Марк Туллій. Про природу богів / пер. з лат. В. Литвинова. Київ : Основи, 1998. 200 с.

35. Чайка В. М. Основи дидактики : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 240 с.

## ДОДАТКИ

### Додаток 1

#### Анкета

#### Дослідження роботи з артефактними документами в Національній історичній бібліотеці України

Шановні працівники!

Я, студент Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (НАКККіМ) спеціальності 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа проводжу дослідження, метою якого є отримання результатів щодо стану роботи з артефактними документами. Прошу Вас відповісти на питання анкети. Ваша думка дуже важлива для нас! Результати опитування будуть використані лише в узагальненому вигляді.

1. Як давно Ви працюєте в бібліотеці? \_\_\_\_\_
2. Яку посаду Ви займаєте? \_\_\_\_\_
3. Яким чином потрапили артефактні документи до бібліотеки?  
\_\_\_\_\_
4. Коли артефактні документи з'явилися в бібліотеці?  
\_\_\_\_\_
5. Як використовуються артефактні документи в організації та приватними особами? \_\_\_\_\_
6. Які існують засоби збереження артефактних документів: \_\_\_\_\_
7. Що може зіпсувати артефактні документи (які явища можуть зіпсувати)?  
\_\_\_\_\_
8. Чи багато користувачів використовують у своїй роботі артефактні документи? \_\_\_\_\_

**Щиро дякуємо за приділений час та участь у нашому дослідженні!**

**Бажаємо вам подальших успіхів та професійних здобутків!**